

OzSSR-DXK
39 г. 316
ГПБ-УзССР

DAVQARAEV N.

QARAQALPAQ TILI

BASLANOQLIŞ MEKTEP
UŞIN SABAQLIQQ

(GRAMMATIKA HƏM IMLƏ)

II BƏLİM

3—4 KLASLAR UŞIN

*Qaraqalpaq ASSR
Narkomprosy təstəqləyən*

N 2 $\frac{34}{3}$

ГПБ Уз.

RSFSR NARKOMPROSYNIN MƏMLEKETLIK
OQUV-PEDAGOGIKA KITAP BASPASİ
MOSKVA 1938

MAZMUN.

Yşınşı klas.

§ 1. Gəpte sөzlerdiң bajla- nıssı	3
§ 2. Atlıq	6
§ 3. Pejil	9
§ 4. Baslavıssı	11
§ 5. Bajanlavıssı	12
§ 6. Gəptegi tysindirıvşı aqqalar	15
§ 7. Tuvir həm qosımta	18
§ 8. Qurav həm qıstırma	20
§ 9. Atlıqtıң kɵplik quravı	25
§ 10. Seplev quravları	26
§ 11. Davıssı seslerge pitken sөzlerdiң seplev me- nen tyrlenyvi	27
§ 12. Əlpeң seslerge pitken sөzlerdiң seplev me- nen tyrlenyvi	28
§ 13. Qattı seslerge pitken sөzlerdiң seplev me- nen tyrlenyvi	29
§ 14. Murıñ seslerine pitken atlıqlardıң seplev me- nen tyrlenyvi	30
§ 15. Atlıqlardıң tartım me- nen tyrlenyvi	32
§ 16. Atlıqlardıң anıqlıq qu- ravları	33
§ 17. Kelbetlik	34
§ 18. Kelbetliklerdiң san, sep- lev həm tartım qosımta- ları menen tyrlenyvi	36
§ 19. Sanlıq sөzler	38
§ 20. Almasıq	40
§ 21. Pejillerdiң tyrlenyvi	42
§ 22. Həzirgi, ɵtkən həm kele- cek məhel pejili	43
§ 23. Pejillerdiң volımsız tyrl- lenyvi	45

§ 24. Pejildiң bet, san, volım- lı həm volımsız tyrl- leri	46
--	----

Tɵrtinşı klas.

§ 1. Qavar, sorav həm ın- dev gəpler	49
§ 2. Qaratpa sөz	54
§ 3. Tolıq həm tolıq emes gəp	56
§ 4. Atav gəp	57
§ 5. Bir neşe baslavıssı həm bir neşe bajanlavıssı gəpler	58
§ 6. Bir gelkili tysindirıvşı aqqaz	60
§ 7. Qospa gəpler həm çaj gəpler	64
§ 8. Tırkeviş sөzler	65
§ 9. Baqınnıvşı həm baqınnı- dıvşı gəp	67
§ 10. Tuvra gəp həm ɵzlesti- rilgen gəp	72
§ 11. Qospa həm çup sөzler	75
§ 12. Mənşikli həm qalaba atlıq	76
§ 13. Anıqlıq pejil	78
§ 14. Bıjrıq pejil	81
§ 15. Şartlı pejil	83
§ 16. Sanlıq	84
§ 17. Rəviş	88
§ 18. Salıstıruv həm arttır- uv kelbetlikleri	89
§ 19. Siltev almasıqları	91
§ 20. Tartım quravında tur- qan sөzlerdiң tyrləvler menen tyrlenyvi	93
§ 21. Dəneker sөzler	94
§ 22. Ma—me, va—ve, pa—pe, da—de, ta—te həm basqa çanapajlar	95
§ 23. Təkrarlav ıñın	96

GƏP AQIZALAR.

§ 1. Gəpte sözlərdin vajlanьsь.

Çumьs 1. Tөmendegi qosьqь oqьr şьqьңьz, ne haqqьnda ajьt-
qanьp sөjler veriңiz.

Mijnet.

Kyn kыlip, nurlanьp iske pət verdi.
Barlьq kolxozşьlar iske kiristi. .
Islevge, oquvqa erikli boldьq,
Erkin mijnetler çemisin verdi.
Mijnet etsem pal tamadь avzьma,
Erkin mijnet boldь altьp qazьjna.
Mijnettin mijvesi bizdi şad etti.
Çigerim çup tьstl mijnet sazьna.

Çumьs 2. Tөmendegi gəpLERdi oqьr şьqьңьz, birinşI gəp ne
haqqьnda, ekinşI gəp ne haqqьnda, yşinşI gəp kIm çөninde çazьl-
qanьp sөjler veriңiz.

Paxta aşьldь.

1. Atьzda paxtalar aşьldь. 2. Kolxozşьlar paxtanь teryvge
şьqьtь. 3. Gylçan hөmme adamlardan көp terdi. 4. Bьjьl bizin
paxtamьz көp.

Çumьs 3. Tөmendegi gəpLERdi, toşkalardьң ornьna kerekli sөz-
lerin qojьr, tolyqtьrьr çazьң.

Өrneк. *Aeroplan havada uşadь.*

Aeroplan ... uşadь. Kolxozşьlar ... teredi. Traktor ...
ajdajdь. Balalar ... oqьjdь. Balьqşьlar ... avlajdь. Avtom-
bil ... tasьjdь. Hajvanlar ... otlajdь. Attь ... çegedi.

Çumьs 4. Ədəp təməndəgi gəplərdi oqьp ʃьqьqьz, onnan son kəʃirip ʃazьq. Aqьqьna kerekli tьnьs belgisin qoьqь.

1. **Таң** saz verdi 2. **Qараңqьlьq** serpile basladь 3. **Çaпь-
varlar** tiriʃilikke kirise basladь 4. **Bylbyller** sajradь 5. **Kol-
hozʃylar** ʃumьsqa ʃьqьtь

Çumьs 5. Soravlarqə ʃazьa tyrde tolьqьtьr ʃuvar veriң.

1. ... (ne?) saz verdi?
2. ... (ne?) serpile basladь?
3. ... (ne?) tiriʃilikke kirise basladь?
4. ... (neler?) sajradь?
5. ... (kimler?) ʃumьsqa ʃьqьtь?

Өrneк. *Таң saz verdi.*

Gyz.

1. Qoңьr ʃalqьn **gyz** keldi. 2. **Çapraqlar** solьp quvradь.
3. **Kolhozʃylar** eginlerin ʃьjnap boldь. 4. **Kyn** suvьta bas-
ladь. 5. **Quslar** ьssь ʃaqqa uʃьp ketti.

Çumьs 6. Kəp toʃka qoьqlan ʃerlerge kerekli sөzlerin tavьp
soravlarqə ʃuvar ʃazьq.

Өrneк. *Qoңьr ʃalqьn gyz keldi.*

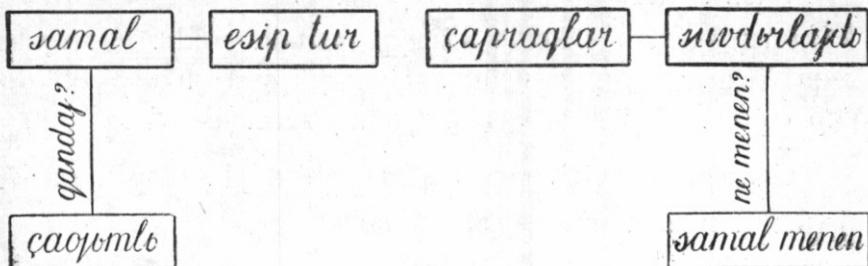
1. ... (qandaj?) ... (ne?) keldi?
2. ... (neler?) ... (qalaj?) quvradь?
3. ... (kimler?) ... (nelerin?) ... (qajtip?) boldь?
4. ... (neler?) ... (qajda?) uʃьp ketti?

Gəptəgi sөzler mənisi ʃaqьnan öz ara vajlanьsqa
boladь. Sөzlerdin usь vajlanьsьn soravlarđьn kəmegi
menen kərsetyvge boladь.

Çumьs 7. Təməndəgi gəplərdəgi sөzlerdin bir-birine vajlanьsьn
soravlar həm sьzьqlar arqalь kərsətiңiz.

Таң attь. Ҷақьmьlь samal esip tur. Ҷapraqlar samal menen
suvьrlajdь. Quslar ʃadьlь dävьs penen sajradь. Appaq paxta-
lar aʃьldь. Kolhozʃylar paxtalarьn teryvge ʃьqьtь.

Өрnek.

Çıтbьs 8. Tөmөndegі sөzlerden gәpler dyzıñız. Hәр sөzdi өз оғна қояңыз. Hәм көшіріп çазыңыз.

1. Saldь, Savьr, syvret.
2. Bajramь Oktjabr keldi.
3. Keldik bizler mektepke.
4. Bizin dьm qьzьqlь şadlь turmьsьmьz.
5. Mekteptin bizin oquşylarь ajttь qosьq birlesip.

Çıтbьs 9. Tөmөndegі soravlarqa çıvar verip, gyrrin çazьң. Bergen çıvavьңыз astь sьzьqlan sөzler menen bajlanьslь bolsьң. Soңnan көшіріп çazьң. Çazьqan gyrrininizde neşe gәr var?

1. Paxtalar qalaj aşьqlan?
2. Paxtanь kimler terip atьr?
3. Terilgen paxtalar qajda çiberiedi?
4. Paxtadan neler çasaladь?

Çıтbьs 10. Tөmөndegі syvretke qarap „Mektepten qajtqanda“ degen gyrrin çazьң. Çazьqan gyrrininizde neşe gәr var? Hәр gәr kim hәм ne çөninde ajtьladь?

Çumьs 11. Tөmөndegi gәplerde neşeden söz waғыn aңlaңыз. Hәr sөzge tijisli soravyn qojьr kәşirip çazьn.

Çumaş mektepke keldi. Savaqqa qoңьrav boldь. Qquvşьlar klasqa kirdi. Savaq baslandь. Çumaş çaqşь tьnlap otьrdь. Kitap oqьdь. Dәpterine çazdь. Çumaş suluv çazadь.

Gәptegi sөzlerdi gәp aqьzalarь dejdi. Gәp aqьzalarь biri menen biri vajlanьsь boladь.

Çumьs 12. Tөmөndegi qosьqtь kәşirip çazьn. Hәr gәpte neşе sөz waғыn aңlaң.

Qaharь qьs kynler өtti.
Çadьrap çaz sәvir keldi.
Ne bir yrgin-sьran ketip,
Dijqan, isler vaqьn keldi.
Çarqьldap kynnin көzi şьqtь.
Çer vьlqьldap tonlar eridi.
Bozdьn şanlarь burqьldap,
Dijqan, isler vaqьn keldi.

§ 2. Atььq.

Çumьs 13. Tөmөndegi gәplerdi kim? soravьna çuvar veretuqьn sөzler menen toььqtьn kәşirip çazьn.

Etikti ... (kim?) tigedi. Avruvlardь ... (kim?) qarajdь.
Traktordь ... (kim?) ajdajdь. Balьqtь ... (kim?) avlajdь.
Savaqtь ... (kim?) oqьjdь. Temirdi ... (kim?) soqadь.

Çumьs 14. Tөmөndegi sөzlerdin işinen әdep toqajda neler çasajdь, onnan soң neler өsedi — solardь çazьp aььңыз.

Tal. Qajьn. Qaraqaj. Toranqьl. Tylki. Çьnqьl. Qasqь.
Çijde. Şaqal. Palatь. Bylbyl. Kirpi. Çigildik. Porsьq. Hәkke.
Qus. Qaravaraq.

Çumьs 15. Tөmөndegilerden әdep maşinalardьn atlarьn, onnan soң әsvarlardьn atlarьn kәşirip çazьn.

Şөkkiş. Traktor. Burav. Avtomobil. Plug. Komvajn. Qaşav.
Egev. Pьşqь. Çarqь. Avtobus. Sejalka. Nasos.

Çumьs 16. Aldь menen adam atlarьn, onnan sođ qala atlarьn, onnan sođ mijve atlarьn kəşirip çazьq.

Савьr. Таşkent. Ајша. Ерик. Москва. Нуғьm. Çyzim. Төрткyl. Ленинград. Аlма. Бијбиş. Qalçan. Хarkov. Астрахан. Турman. Şije. Şavdal. Тursьn. Çijde. Тbilisi.

Çumьs 17. Төмөндеги gyrrindи kəşirip çazьq. Adamньn, nərsenиn atlarьn bildiretuqьn sөzlerdin astьn sьzьq.

Kolxozda qьsqь is.

Qьs kьni kolxozda is kəp voladь: vəharqь egiske həzirlik kəredi. Avьl qoçalьq əsvaplarьn: tьrma, plug həm vasqa son-daj əsvaplardь həzirlep qojuv kerek. Egiletuqьn tuqьmlarьn da tazartьp, həzirlep qojmaq minnetli. Qьsqa çeterlik otьn həzirlev kerek: toqajqa varuvqa, otьn şavuvqa, aqaş kesyvge, olardь tasьp alьp, kelyvge, çaquvqa ьnqajlav kerek. Kəliklerdi kytyv lazьm həm basqalar.

Çumьs 18. Төмөндеги gyrrинnиң işinen ədep təbijat kərnisinin onnan sođ vaqьjalardьn atьn bildiretuqьn sөzlerdi çazьq.

Өtkinşi.

Arqadan qara **vult** kəterildi. Qapelimde qattь **davьl** dөredi. Çer ystin **davьl** qapladь. Qattь **davьl** yjlerdin yzik, tьnliklerin kətere basladь. Davьl menen birge qara **vult** ta kelip çetti. Uzaq turmastan, kək gyrkirep, **şaqmaq** şaqьldь. Bir azdan sođ tasьrlatьp **çanьvьr** da quja basladь.

Adamlar, çanьvarlar, nərseler, hadijseler, vujьmlar həm zatlardь bildiretuqьn sөzlerdi atьlьq dep ataladь: vajram, kolxoz, mektep, qus, dəpter, çumьstaqь sondajlar.

Çumьs 19. Төмөндеги gyrrindи kəşirip çazqanda atьlьqlardьn astьn sьzьq.

Menin aqam burьn qalaj islegen.

Revoljutsijadan burьn menin aqam bir vajda on çьl vatrak volqan. Ol on çьl çumьs qьlsa da, vaj oqan mijnet haqь bermegen.

Aqam өmirinde yj-ysskenesin dyzej almaqan. Çazda, qьsta vajdьn qьzmetin islegen. Sonda da kijimi pytin volmaqan. Ol zamandaqь hykyvmet vajlar hykyvmeti bolqan. Sonlyqtan mijnetkeşlerge heş tenlik tijmegen. Mijnetkeşler oqьj almaqan.

Aram da vajdьn çumьsьn qьlqan: dijiromanьn tartqan, kirin çuvqan, yjin sьrьrqan.

Sovet hykyvmeti ornaqan son qana mijnetkeşler tenlik aldь. Turmьslarь dyzeldi. Həzir meniң aram da, aqam da kolxozqa aqza. Turmьslarьmьz dьm çaqсь. Men yşinş klasta oqьr çyrmen.

Çumьs 20. Keşirip çazqanda qarсь mənili atьqlardь tavьp çazьn.

Qьs — çaz

bssь — ...

Urьs — ...

Qajqь — ...

Kyn — ...

Keң — ...

Avruv — ...

Qorqaq — ...

Qaranqь — ...

Erte — ...

Semiz — ...

Alasa — ...

Çaman — ...

Kөp — ...

Adam atlarьn bildiretuqьn sөzlerge kim? kimniң? kimge? kimdi? kimde? kimnen? kim menen? soravlarь beriledi. Basqa nərselerge ne? neniң? nege?, neni? nede? neden? ne menen? soravlarь beriledi.

Çumьs 21. Keşirip çazqanda, toşkalardьn ornьna qala degen atьqtь çazьn. Hər bir çazatuqьn qala degen sөziңiz, çaqsa işin-degi soravqa çuvar bolatuqьn bolsьn.

Uzaqtan ... (ne?) көrindi. ... (neniң?) arqa tərepinde bijik tav var. Tavdan ... (nege?) şekem on kilometr. Usь ... (neni?) men burьn көrgen çoq edim. Usь ... (neden?) biziң avьl çetpis kilometr. ... (nede?) teatr, kino var eken.

Çumьs 22. Kəşirip çazqanda toşkalardıң ornьна о qu vşş de-
gen atıьqть qojьr çazьqьz. Braq tijisli soravlarьна çuvar bererlik
bolşьn.

Mektepke ... (kim?) keldi. ... (kimniң?) kitabь var. ...
(kim?) çoldasь menen keldi. ... (kimge?) dəpter kerek.
Muqallim ... (kimdi?) şaqьrdь. ... (kimnen?) muqallim soradь.

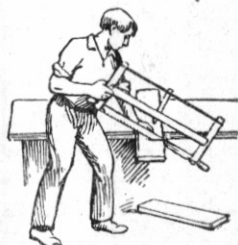
Çumьs 23. Kəşirip çazqanda toşkalardıң ornьна kitap degen
səzdi çazьn. Kitap səzi tijisli soravьна ьlajьq bolşьn.

Muqallim maqan ... (ne?) verdi. Men ... (nege?) qarap
oqьjman. Men ... (neni?) taza uslajman. ... (nede?) qьzьq
səzler çazьlqan. Bizler ... (neden?) oqьr bilim alamьz.

§ 3. Pejil.

Çumьs 24. Syvretler voьnşa, kim ne islejdі? — sonь çazь-
qьz. Səzlerdi syvretler tərtibine çazьqьz.

Atadь. Qazadь. Şavadь. Çyviredi. Pьşqьlajdь. Çazadь.

Çımbıs 25. İşlerine qarap, vəclerdi biliniz həm olardıñ atlarıñ uş toşka орнына çazyңыз.

Balıq çyzedi.

... manrajdı.
... yredi.
... ығдајды.
... mənrejdi.
... syzedi.
... əsedı.
... kəgeredi.
... kisineјdi.

... tarıјdı.
... şyqyldajdı.
... vozlajdı.
... vaqıradı
... çaqıy qyladı.
... qyzyradı.
... gerpiş quјadı.
... tam saladı.
... top oјnajdı.

... oјnajdı.
... keredı.
... kesedi.
... tıgedı.
... səjlejdi.
... qosıq ajtadı.
... bıjlejdi.
... tıgedı.

Çımbıs 26. Kəşirip çazqanda, atlıqlardıñ həm rejillerdiñ asla-
тыñ сызыңыз.

Dəslepki qar.

Erte menen **kyn** suvıta basladı. Aspan çyzın **bult** bastı. Onnan soñ **qar** tyse basladı. Çavqan qardı **samal** yrdı. **Yrgin** boldı. Sıroqan **boran** baslandı. **Bizler** dəslepki qardı tamaşa kərip quvanıstıq. Savaqtan soñ həm dem alıs vaqıtlarında qardıñ ystinde oјnadıq.

Çımbıs 27. Kəşirip çazqanda **ne** qıldı? soravıña çıvar volıp kelgen sözdiñ astıñ сызыңыз.

Toqajda.

Tañ saz **verdi**. Çaqıy vola **basladı**. Çelpip tañ samalı **esti**. Aqasıñ çapraqlar **çelbiredi**. Qujas **şyqıy**. Qujastıñ nırlar toqajdıñ ystine en **şaşıy**. Aqasıñ vasyña qonqan qarqalar **qarqyldadı**. Ekinşi çaqtan kökek **qyşqırdı**. Şıbyn-lar ызыladı. Çanıvarlar tirişilikke **kiristi**.

Çımbıs 28. Kəşirip çazqanda mənisi çaqıñnan ылажылы sözlerdi qosıp çazyңыз. Ol sözler ne isledi? jamasa ne islejdi? sora-
vıña çavar versin.

Bult ... Aeroplan ... Esik ... Avtomobil ... Şam ...
Kir ... Topty ... Dərja ... Otyñ ... Bala ...

Zəttən ne islegenin, jamasa ne islejtüqñn, hərekətti
bildiretüşñ sözlerdi pejil dep atajmız.

Çumıs 29. Təməndegi qosıqtı kəşirip çazıqız. Pejillerdin astın
eki sızıqız.

Əsemiz.

Kolxozdın paxtalar,
Appaq volır aşılqan.
Paxtalardın aq çyzine
Qujas nur şaşılqan.
Kynnen kynge ken dalalar

Mijnət penen çasajdı.
Oqır, ojnar pionerler
Əsedi həm çasajdı.
Kevilleri dım şadı,
Erkin qajnap taşadı.

GƏPTEGI BAS AQLZALAR.

§ 4. Baslavş.

Çumıs 30. Təməndegi gəpərdən çuan həripler menen çazıl-
qan sözlerdi özlerine tijisli pejilleri menen kəşirip çazıq.

Mektepte.

Mektepte **savaq** baslandı. **Sapar** savaqın çazdı. **Çumagyl**
dəpəterine syvret saldı. **Muqallim** oquvşylarqa çərdemlesti.
Oquvşylar taqtadan dəpəterlerine kəşirip çazdı. **Savır** çaqş
çazadı. **Bizler** kitaptı oqıdıq.

Çumıs 31. Təməndegi gəpərdi oqıqız. Hər gəp çəninde, jamasa
ne çəninde ajtılqanñ anıqlıqız.

Padaş vıqadı. Oraqş oradı. Balıqş avlajdı. Qaz uşadı.
Qojan çuvıradı. Ajm oqıjdı. Bylbyl sajrajdı. At kisinejdi.
Almalar pisti. Suv aqladı. Çavın çavadı. Qar erijdi.

Gəpte, adam jamasa basqa zətt bildirip, kim, kimler,
ne, neler, degen soravların birevine çuvar veretüşñ
həm gəptegi basqa sözler sol söz haqqında ajtılıp tur-
qan sözlerdi **baslavş** dejmiz.

Çımbıs 32. Tөmөndegi гәпләrdi оқыңыз. Кім, кимлер, не, нелер soravına çıvar beretüqьп baslavьştıq astьп sьzьq.

Таң атты. Qorazlar ғақырды. Qujas ғықты. Gudok вақырды. Hөmme ojandı. Aqam zavodqa ketti. Zavodta is baslandı. Bizler mektepke kettik. Bizler оқыр атырмыз. Олар çазыр атыр.

Çımbıs 33. Tөmөndegi көр toшка qojьlqan çerlerge өзleriniq baslavьşьп tavьp qojьr көşirip çазьңыз.

Өrneк. At kisinejdi.

... kisinejdi. ... maңьrajdy. ... çazady. ... sajrajdy. ... uşady. ... çyzedi. ... vaqьldajdy. ... mөnirejdi. ... aqady. ... çavady. ... oqьjdy.

Çımbıs 34. Tөmөndegi syvretlerge qarap гәp dyziq. Кім, кимлер soravına çıvar volqan sөzlerdi dөpтерleriqniq bir çaqьна, не, нелер soravına çıvar volqanlarьп bir çaqьна çазьq.

§ 5. Bajanlavьş.

Çımbıs 35. Tөmөndegi gyrtıqpen не qыды? не qылады? не qыыр атыр? не qырмаq? sьjaqlь soravlarqa çıvar volatuqьп sөzlerdi tavьq.

Dalada gьzgi isler.

Gьz keldi. Hava suvьj basladı. Eginler pisti. Bizler mijvelerdi terip aldıq. Çumaş aqa kartoška qopardь. Asan daladan savan tasьdy. Kolhozьmьzda paxta terimi ajaqlandı. Kolhozşьlar paxtanь zavodqa tapsьrды. Dalada isler taqь qьzды.

Çımbıs 36. Hər sözün düşənə, kəp toşkanın oğrına, sol zəttin ne islegenin bildiretüyün söz tavrı, kəşirip çazın.

Өрнек: Qoraz şaqırdı.

Tavıq ...	Kolhozş ...
İjt ...	Usta ...
Qıaz ...	Balıqş ...
Bylbyl ...	At ...
Sıyr ...	Balıq ...
Qoj ...	Qus ...

Gəp işində zəttin **ne islegenin**, jamaşa **ne islejtü-**
qıynın bildiretüyün sözlərdi **vajanlavış** dejmiz.

Çımbıs 37. Vajanlavışlarqa ılayqlı baslavışlar tavrı çazın.

Өрнек:

At kisinejdi	... aqıradı.
... mənirejdi.	... mıjavıajdı.
... yredi.	... bozıajdı.
... çyredi.	... qaqsıajdı.

Çımbıs 38. Təməndegi baslavışlarqa ılayqlı vajanlavışlar tavrı, kevildən gəp dyzın. Vajanlavıştın astın sıyn.

Traktor ...	Zyrəhat ...
Kolhozş ...	Kolhoz ...
Plug ...	Turmıs ...

Baslavış penen vajanlavış gəptin bas aqzası voladı.
Baslavış penen vajanlavıştan dyzilgen gəp kenejtilme-
gen gəp dep ataladı.

Çımbıs 39. Təməndegi gəplərdi kəşirip çazın. Baslavıştın astın bir, vajanlavıştın astın eki sıyn.

Kolhozda.

Tyn ötti. Taq attı. Kolhozşylar ojandı. Qujas şıqtı. Çı-
mısqı varuvqa qonırav qaqıldı. Çımbıs baslandı. Atızda
çımbıs qızdı. Staxanovşylar çarısqa tysti. Traktor gyırlıdedi.
Maşınalar qozqıldı.

Çımbıs 40. Tөmөndegi qоsыqтң hәр бөleginde neşe гәр var. Hәр бөlegine söz basъ belgilep көsіrip çazың. Baslavыştң astыn bir, bajanlavыştң astыn eki sызың.

Çыldың төрт мәvsimi.

1 ...

Muz hәм qar eridi.
Suvlar çuvырды.
Toльр çapлар
Suvlar aqады.
Kynler uzajды,
Tynler qыsqарды,
Bul qajsъ мәhel?
Ajtыр ver endi.

2 ...

Eginler өsti,
Masaqlar pisti,
Qujas qыздырды,
Terdi aqызды.

Hәmmе asыqtы,
Ketti atызqa
Oraq orады,
Bul qaj vaq bolады?

3 ...

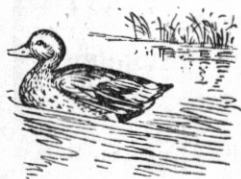
Atыз vos qaldы,
Çavьnлар çavды,
Çerler dumanь,
Bul qaj vaq bolады?

4 ...

Çerdi qar basqan,
Suvlar muz bolqan,
Yrgin hәм boran
Bul qaj vaq bolqan.

Q. T.

Çımbıs 41. Syvretlerge qarap tek baslavыş hәм bajanlavыştan turqan гәр dyziң.

§ 6. Gəptegi tysindiryvşi aqzalar.

Çuməs 42. Ekinşi qatardaqlı gəplərdi kəşirip çazıq. Tysindiryvşi sözdiñ baslavısqıa jamasa bajanlavısqıa tən ekenin anıqlar astıñ sıyız.

I qatar.

Alma pisti.

At kisinedi.

Kolhozş terdi.

Gudok qısqırdı.

Erkin keldi.

Adil çazadı.

Çumaş keldi.

II qatar.

Qızıl alma pisti.

Savırdıñ atı kisinedi.

Kolhozş paxtanı terdi.

Zavodta gudok qısqırdı.

Erkin atızdı keldi.

Adil qalem menen çazadı.

Çumaş oquvqa keldi.

Gəpte baslavış penen bajanlavıştan basqa da sözlərdin boluvı mümkün. Olar baslavış jamasa bajanlavıştıñ mənisiñ anıqlar, tolıqtıruv uşın qollanıladı. Onıñdaj sözlərdi gəptiñ **tysindiryvşi** aqzası deymiz.

Gəptiñ işinde baslavış penen bajanlavıştan basqa tysindiryvşi aqzalar da bolsa onıñdaj gəplərdi **kenejtilgen** deymiz.

Çuməs 43. Soravlarđıñ orıña kerekli sözlərdi tavır, gəpti tolıqtırtıp kəşirip çazıq.

Balıq tutuv.

Balalar (qajda?) ketti. Qollarına (neni?) aldı. Qarmaqtı (nege?) saldı. Balıq (neni?) qaptı. Azat bir (neni?) tartıp şıqardı. (qandaj?) sazan tuttı.

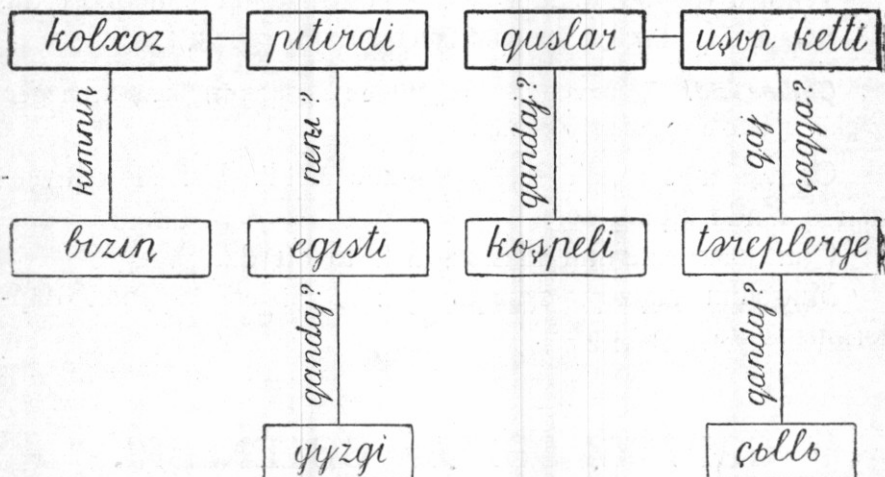
Çuməs 44. Tөmөndegі sıзыqlarđıñ işindegі sözlərdi öz orınlарına qojır qatarlastırtıp çazıq.

Çımb 46. Tөmөndegi gyrrıñnen keңejtilgen gәplerdi bir bөlek keңejtilmegen gәplerdi bir bөlek kәşirip çazyñ.

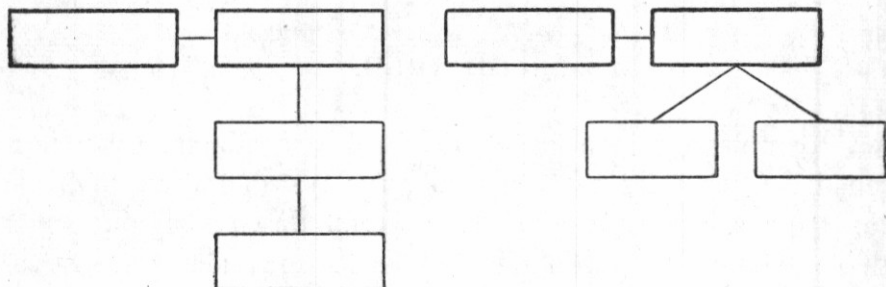
Тор оյн.

Ојн баславşылар şықадь. Қалық қол şапатлајдь. Ојн басланадь. Ојнавşылар торть қақыр çerge тьсirmeјди. Bir мәhelde top тақыр çerge тьсип domалајдь. Онь darvazadan өтир keter деп ојлајсан. Darvazada da kytө теçер турувşылар вар. Darvazaqa çaqьnлақанда top şыр gybeleк ајnalадь. Birev торть ньşапақа қојыр турьр, туp-tuvра darvazaqa қарап теbedи. Top tuvра darvazaqa қарап uşадь. Braқ теçевşi торть darvazadan өtker-meјди. Теçевşi quванадь. Қалық қоşemetлејди. Top қайтадан ојнавşылардың арасьна тьсedi.

Çımb 47. „Bizın kolxoz gьzgi egisti pitirdi“ degen gәp-tegi тьсindirьvşi aқzalардың, vas aқзапың qajsьсьна тән ekenin апықлаң. Onnan соқ сызьқтың işine алып çazyñ.

Çıтмs 48. Pioneerler haqqında çazyлqan gäplerdi usь sьzьl-
mađa çazyңыз.

Pioneer vaqıttıң qadiriñ biledi. Pioneer komsomolqa bolь-
sadь. Pioneer öz çıтмslarıñ biledi.

Çıтмs 49. Tөmendegi çaqşanıң işindegi soravlarqa çuvar
beretuqıyn sөzlerdi qosьp keңejtilgen gäp dyziң.

Kolhozşylar (qaşan? qandaj? ne menen? qandaj?) arpañ
ordь.

Ravoşılar (qaşan? qajda? ne?) isledi.

Temirdi (qajda? qandaj şөkkiş penen? qandaj? neni?) urdь.

Balalar (qajda? ne haqqında? qandaj?) gyrrıñ çazdь.

Çıтмs 50. Tөmendegi keңejtilgen gäplerdi, keңejtilmegen
gäpke ajnaldыrьp көşirip çazyң.

Oquvşylar savaqqa saqat segizde keldi. Hər bir oquvşь-
ның qolьnda kitabь var.

Oquvşylar özleriniң klaslarıña kirip otырdь.

Muqallim taqtaqa savaqtь çazdь. Bizler taqtadan dөp-
terimizge көşirip çazdьq.

GƏPTEGI SÖZDİŇ BÖLEKLERİ.

§ 7. Tybir һәм qosьmta.

Çıтмs 51. Tөmendegi gyrrıñdegi ravoşi sөzine qosьlqan vi-
vьnlardь sьzьqşa menen bөlek çazyң.

Өrneк. Ravoşi-ның.

SSSR-da rəvəşilərdən qədri kətə ull. Sanalə **rəvəşilərqə** ull minnetlər çyklenedi. Çuvarlə orənlərqə sanalə **rəvəşin** sajlajdə. **Rəvəşilərdə** sotsializm isinə verilgenlik kışli. Rəvəşidən staxanovşılıq is kytemiz. Çasasən mijnet qaharmanə sanalə rəvəşilər!

Çuməs 52. Sondaj tərtip vəjənşə **kolxoz** degen səzdin aqyənə qosylqan vuvənlərdə səzəqşə menen ajyər çazəq.

Bizin kolxozdın çeri nasos penen suvqarılədə. Kolxozqə nasos çyrgizetuqən mexanik keldi. Mexanik kolxozd, kolxozda islevdi çaqş keredi. Kolxozdan qalaqə kynde maşına qatnap turadə.

Çuməs 53. „Oq, bil“ səzinin aqyənə qosylqan vuvənlərdə səzəqşə menen çazəq.

Oq — oqşən, oqədə, oqəqan, oqət, oqş.

Bil — bilsin, bildi, bilgen, bildir, bilis.

Çuməs 54. Təməndəgi səzlergə qosylqan ş — şı vuvənləgən səzəqşə menen vələk çazəq.

Etikşi, temirşi, saqş, traktorş, kolxozş, vəjavş, valəqş, qojş, çıləqş.

Çuməs 55. Təməndəgi səzlerdi kəşirip çazəq. Çazqan səzdin tıp mənı şəqaratuqən vələgin, aqyənə qosylqan vuvənən səzəqşə menen ajyər çazəq.

Paxta	Qəzyl	Bilim
Paxtaən	Qəzylşə	Bilimli
Paxtaşılıq	Qəzyləraq	Bilimpaz
Paxtaşız	Qəzylav	Bilimdi
Paxtaş	Qəzylb	Bilimnen

Səzdin öz aləna vələk turqanda mənı şəqaratuqən tıkarən **tyvir** dejmiz.

Öz aləna vələk ajylmaj səzge qosylatuqən, qosylqan səzinin mənisin əzgertip, tyrlendirip çyretuqən vuvənlərdə **qosymta** dejmiz.

Çımbıs 56. Tөmөndegi sөzlerdiң qosымtalarып sызыqsa menen bөlek çazyң.

Qustың, qusqa, qustы, qusta, qustan.

Şarqыр, ilgiş, çazыр, oқыр.

Kolhozşylardың, kolhozşylarqa, kolhozşylardy, kolhozşylarda, kolhozşylardan.

Çımbıs 57. Tөmөndegi qosымqtı kөşirip çazyң. Tybir sөzlerdiң astып sызың.

Is çolynda.

Ur, pioner, baravandy,
Pətlendirip qыздыr qandy.
Sazlap kyşti, dyzep isti,
Tart əzine, gyllən çandy.
Mine vygin tojla tojdy,
Iske şynыq, əsir vojdy,
Çaпalyqqa, çaңa çolqa,
Bejimplengen ərşit ojdy.
Keliң vygin maj tojыңa,
Qызыl vajraq al qolyңa,
Qurыlystы dyzyv uşың,
Pəт penen tys is çolyңa.

§ 8. Qurav һәм qыстырма.

Çımbıs 58. Kөşirip çazqanda çaqşаның işindegi soravlardың орнына kerekli sөzlerdi çazyңыз.

Мынав турған çаңа завод. Usь (neniң?) çаңында çaqşы бар. Usь (nede?) balalar vaqşasy бар, mektep һәм klub бар. Həzir bundaj (neler?) viziң Sovetler Sojuzыnda kytə көр.

Mine gudok qыşырды. Ol (kimlerdi?) çımbыsqa şaqырды. (Kimler?) topar-topar volыp (qajda?) varatыp. (Kimlerde?) çımbыsqa ынта oqada kyşli. (Kimlerdiң?) işinde staxanovşylar oqada көр. (Kimler?) zavodтың planып artыqы menen oғылады. Basqa (kimlerde?) udarniklerden ibarat alady. Staxanovşы (kimler?) çaqşы islegeni uşып syjlyq alady.

Çumbs 59. Myjeş söziniñ quravlar menen qalaj tyrlengenin aňlaңыз.

Bizde Lenin **myjeşi** şölkemlestirildi. Lenin **myjeşinde** Lenin haqqında özimiz bilgen nәrselerdiñ hәmmesi de bar. Lenin **myjeşin** öz aramызdan saılanan çoldaslar qarajdy. Lenin **myjeşine** mektep zalında aýgым otyn berilgen. Lenin haqqında kerek materiallarda Lenin **myjeşinen** hәр vaqıtta tavuvqa bolady. Lenin **myjeşinin** materialь көр.

Çumbs 60. Tөmendegi sözlerdi qosyp gәpler dyziniz.

Өrneк. *Bizin kolhoz egisti pitirdi.*

kolhoz-dың	menin	kitab-ым	çazaman
kolhoz-qa	seniң	kitab-ың	çazasaң
kolhoz-dы	оның	kitab-ы	çazady
kolhoz-da	bizin	kitab-ымыз	çazamыз
kolhoz-lardan	sizin	kitab-ыңыз	çazasыз
kolхозlar-dың	olardıң	kitab-ы	çazady

Çәpte bir sözdiñ ekinşi söz benen baılanьсын көрсетив ұсын sözdiñ aқығына qosылып, sol qosылған söziniñ мәnisin tyrlendiretuғын бууыnlardy **qurav** dejmiz.

Çumbs 61. Tөmendegi sözlerdi soravьna ылажық tyrlep өзgertin.

Ne?	qaqaz	kitab	tyje
Nenin?	...	...	...
Nege?	...	...	...
Neni?	...	...	...
Nede?	...	...	...
Neden?	...	...	...
Kim?	adam	bala	qыз
Kimniң?	...	...	...
Kimge?	...	...	...
Kimdi?	...	...	...
Kimde?	...	...	...
Kimnen?	...	...	...

Sözün aqrıqı buvıñ çıvan bolsa, oqıan qosılatu-
qıñ quravlarǵ da çıvan boladı, aqrıqı buvıñ çinişke
bolsa, oqıan qosılatuqıñ quravlarǵ da çinişke boladı.

Çumıs 62. Tөmendegi sөzlerdi kөsirip çazqanda qosımtalarǵn
tybirden ajırıp çazyñ.

Gerpiş, gerpiştin, gerpişke, gerpişti, gerpişten, gerpişte.

Çazuvş, çazuvşın, çazuvşqa, çazuvşın, çazuvşdan,
çazuvşda. Meniñ kitabım, senin kitabın, onın kitabı, bizim
kitabımız, sizin kitabınız, olardıñ kitabı.

Çazaman, çazasan, çaz, çazamız, çazasız, çazadı.

Islejmen, islejsen, islejdı, islejmiz, islejsiz, islejdı.

Şıqtım, şıqtın, şıqtı, şıqtıq, şıqtınız, şıqtı.

Çektim, çektin, çekti, çektik, çektiniz, çekti.

Çumıs 63. Tөmendegi pejil sөzlerdi atlıqlar menen qosıp gөр
çasañ.

Өrneк. *Аңыс kijatır. Аңсылар kijatır.*

аңыс	kijatır	çapraq	} qujылып tur
аңсылар	kijatır	çapraqlar	
qarqa	qaqıldap tur	qus	} uşыр бара атыр
qarqalar	" "	quslar	
dərja	} sarqырар tur	çılan	} çorqalap
dərjalar		çılanlar	

Çumıs 64. Tөmendegi sөzlerdin tyrlenyvin baqanalap çazyñ.
Qosımtalarǵn tybirden sızyqsa menen ajırıp çazyñ.

Kyş, kyştin, kyşke, kyşti, kyşten, kyşte.

Oquvş, oquvşın, oquvşqa, oquvşın, oquvşdan,
oquvşda.

Oqyjman, oqyjsan, oqyjımız, oqyjsız, oqyjdy.

Islejmen, islejsen, islejdı, islejmiz, islejsiz, islejdı.

Taptım, tapтын, tapты, tapтық, tapтыңыз, tapты.

Kөstim, көстін, көшти, көстік, көстiniz, көшти.

Çumıs 65. Tөmendegi sөzlerge qosımta qosılqanda qandaj mө-
ni şıqaratuqын аңлаñ. Qosımtasın sızyqsa menen ajırıp çazyñ.

Etik

Baq

Duz

etikşi

baqsa

duzşы

etikli
etiksiz
etiklik

baqlı
baqsız
baqlıq

duzlı
duzlav
duzsız

Sözge qosyloqanda sol sözdiñ mánisin de, tyrin de ózgertip çana söz doretetuqyn buvınlardy **qýstırma** dejmiz.

Çumbs 66. Tөmendegi sözlerden quravlı sözlerdi bir betkej, qýstırmalı sözlerdi bir betkej çazyñ, hәр sözdiñ mәnilerin añlañ.

Çumьstьñ, çumьsker. Равоші. Қолхоzқа. Қолхоzшы. Сыр. Сыryv. Сыргіш. Егін. Егінди. Егінші. Егінлик. Егyv. Сыrmek. Оқь, оquv. Оқымақ, оқыт. Оқытуvшы. Стахановшы. Кomsomol, komsomolka. Кomsomolets. Pioneer. Pioneerka.

Çumbs 67. Tөmendegi sözlerdiñ aqьғына qýstırmalar qosьp, çaңa söz dөretiң.

Bar. At. Çылқы. Pada. Балық. Қoj. Аң. Traktor.

Çumbs 68. Tөmendegi yлgi воьыңша берilgen sözlerdiñ tyvir, qýstırma, quravларьñ өз ваqаналарьна çazyñ.

Etikşige, duzşanьñ. Қолхоzшылар. Қусть. Çәрдемles. Şалқылар. Egіslіk шарvaşьлықтьñ. Savatьlьmьz. Baqьtlьmьz.

Tyvir	Qýstırma	Qurav
Etik	şi	ge
Çәрdem	les	—
Qus	—	ty

1. Qýstırmalar tek tyvir sözge, jamasa tyvir sözge qosyloqan birinşi qýstırmadan kejin qosьlyp birigip çazьladь.

2. Quravlar tyvir sözge jamasa, tyvir sözge qosyloqan qýstırmadan kejin jamasa sözge qosyloqan basqa quravlardan kejin qosьladь.

3. Barlıq qosımtalar — qurav, qıstırmalar — sözge qosılıp jazıladı.

Ќımıс 69. Төмендегі сөзлерді көрсетілген қыстырмалар менен өзгертіп жазың.

-qıś — -oııś — -giś — -kiś.

<i>qır — qıroııś</i>	<i>keptir — keptirgiś</i>
<i>qıś — ...</i>	<i>syz — ...</i>
<i>kes — ...</i>	<i>soq — ...</i>
<i>tyj — ...</i>	<i>śyz — ...</i>

-ma — -me, -pa — -pe:

<i>sal — salma</i>	<i>şel — şelme</i>
<i>añqla — ...</i>	<i>qos — ...</i>
<i>ker — ...</i>	<i>ber — ...</i>
<i>çar — ...</i>	<i>köter — ...</i>
<i>bilis — ...</i>	<i>çar — ...</i>

-q — -k:

<i>tara — taraq</i>	<i>ele — elek</i>
<i>kör — ...</i>	<i>tırna — ...</i>
<i>ber — ...</i>	<i>şyjna — ...</i>

-ııq — -lik, -dıq — -dik, -tıq — -tik:

<i>saz — sazııq</i>	<i>şerik — şeriklik</i>
<i>qarın — ...</i>	<i>qoça — ...</i>
<i>kiris — ...</i>	<i>qıś — ...</i>
<i>erin — ...</i>	<i>köjlek — ...</i>
<i>iz — ...</i>	<i>tas — ...</i>

-la — -le, -a — -e:

<i>duz — duzla</i>	<i>iz — izle</i>
<i>bar — ...</i>	<i>er — ...</i>
<i>tis — ...</i>	<i>ijis — ...</i>

-l̥q — -lik:

<i>som</i> — <i>soml̥q</i>	<i>kyn</i> — <i>kynlik</i>
<i>tyn</i> — ...	<i>or̥n</i> — ...
<i>bas</i> — ...	<i>ot̥n</i> — ...
<i>ten</i> — ...	<i>savan</i> — ...
<i>qur̥m</i> — ...	<i>qaj̥n</i> — ...

-la — -le, -a — -e:

<i>t̥rma</i> — <i>t̥rmala</i>	<i>is</i> — <i>isle</i>
<i>terme</i> — ...	<i>gyrr̥n</i> — ...
<i>san</i> — ...	<i>qur̥m</i> — ...
<i>dybir</i> — ...	<i>qum</i> — ...

§ 9. Atlyqtyn köplik qurav̥.

Çıт̥s 70. Tөmendegi sözlerdiñ aq̥r̥na „lar — ler“ qurav̥lar̥n qos̥p k̥şirip çaz̥. „lar — ler“ qos̥lqan sözlerdiñ qandañ m̥nini bildiretuq̥nlyq̥n aqla.

Өrneк. *Oraq* — *oraqlar*.

Traktor...	Tyn...
Kolhoz...	Tyje...
Mektep...	Terek...
Maşına...	Yj...
Sovhoz...	Kyn...
Dala...	Əjneк...
Adam...	

Çıт̥s 71. Tөmendegi sözlerdi k̥şirip çaz̥. Qurav̥lar̥n̥ñ aşt̥n ыз̥.

Arbalar	Aqaşlar
Atavlar	Qaqazlar
Filler	Elekler
Bijikler	Terekler
Çaplar	Esekler
Çajlar	Erler
Taslar	Çıт̥slar
Baslar	Baruvşlar

Bir qana zatt kersetetuqn sözler daralbq formada qollanblad. Zatlardn birev emes koplign kersetkimiz kelgende dara atlbqtn aqrna „lar“ jamasa „ler“ qosmtasbn qosr kplik formada qollanamz.

Mysal: Bala—balalar. Qyz—qyzlar, tyje—tyjeler. Kyn—kynler.

Çumbs 72. Tömendegi gyrrndi kzirip çazn. Kplik quravb formada turqn szlerdn astn szbn.

Bizler savaqqa vaqtnda keldik. Qolymzda kitaplar, qaqazlar, dpterler var edi. Qonrav bolqn sn bizler klasqa kirdik. Oqyanymzdz bizler dpterimizge kzirip çazdq. Savaqlar dym qyzqlb etti. Savaq pitken sn oquvsylar dalaqa şbqtb.

Çumbs 73. Özleriniz on atlbq sz tavrb kplik hm daralbq formada çazrb keln.

§ 10. Seplev quravlarb.

Çumbs 74. Tömendegi szlerdi verilgen soravlarbna qarap tyrlp-seplev şbqbnz. Onnan sn seplegen szlerinizdi işine qosrb gər çasaq.

Kim?	bala.	Ne?	peş.
Kimnin?	bala...	Nenin?	peş...
Kimge?	bala...	Nege?	peş...
Kimdi?	bala...	Neni?	peş...
Kimde?	bala...	Neden?	peş...
Kimnen?	bala...	Neden?	peş...

Gər işindeki szlerdn mənisin birine birin bajlanb-tyrb, çalqap, seplev çyretuqn quravlarb seplev quravb dejmiz.

Seplevler: Kim? ne? kimniñ? neniñ? kimge? nege? kimdi? neni? kimde? nede? kimnen? neden? degen soravlarğa çuvar beredi.

Seplevler şıqaratıuqıñ mənilerine qarap: 1) atav, 2) ijelik, 3) barı, 4) tavıv, 5) şıqı, 6) orıñ dep ataladı.

Sözdiñ aqıqıñ härpine qarap seplev quravları da tırli-tırli bolıp özgeredi.

Çumıs 75. Tömendegi sözlerdi seplevler menen tırlep özgerti
Seplevleriñ berilgen soravlarğa muvırıq bolsın.

Qojan, yj, sıja, dıpter, gyrek, qat

1. Atav kim? ...
ne? ...
2. Ijelik kimniñ? ...
neniñ? ...
3. Barı kimge? ...
nege? ...
4. Tavıv kimdi? ...
neni? ...
5. Şıqı kimnen? ...
neden? ...
6. Orıñ kimde? ...
nede? ...

§ 11. Davıslı seslerge pitken sözlerdiñ seplev menen tırlenyvi.

Tırlenyv ylgisi.

Seplevler.	Soravlar.	Çuvar.	Çinışke.
A.	kim? ne?	<i>vala</i>	<i>savle</i>
I.	kimniñ? neniñ?	<i>valanıñ</i>	<i>savleniñ</i>
B.	kimge? nege?	<i>valağa</i>	<i>savlege</i>
T.	kimnen? neden?	<i>valanı</i>	<i>savleni</i>
Ş.	kimdi? neni?	<i>valadan</i>	<i>savleden</i>
O.	kimde? nede?	<i>valada</i>	<i>savlede</i>

Söz davıslı seske pitse, sol sözdiñ aqırına ijelikte: **нн—nin**, varısta: **қа—ge**, tabıvda: **нь—ni**, oǵında: **да—de**, şıǵısta: **дан—den** buvınları qosılady.

Ќумьs 76. „Dala, tarı, qutı, teri, şije, kino“ degen sözlerdi seplevler menen tyrlenizler.

§ 12. Өlpen seslerge pitken sözlerdiñ seplev menen tyrlenıyvi.

Tyrlenıyv ılgısı.

Seplevler.	Soravlar.	Ќuvan.	Ќınışke.
A.	kim?	<i>Sapar</i>	<i>dapter</i>
I.	kimniñ?	<i>Sapardın</i>	<i>dapterdin</i>
B.	kimge?	<i>Saparoqa</i>	<i>dapterge</i>
T.	kimdi?	<i>Sapardı</i>	<i>dapterdi</i>
Ş.	kimnen?	<i>Sapardan</i>	<i>dapterden</i>
O.	imde?	<i>Saparda</i>	<i>dapterde</i>
A.	ne?	<i>traktor</i>	<i>yj</i>
I.	neniñ?	<i>traktordın</i>	<i>yjdin</i>
B.	nege?	<i>traktoroqa</i>	<i>yjge</i>
T.	neni?	<i>traktordı</i>	<i>yjdi</i>
Ş.	neden?	<i>traktordan</i>	<i>yjde</i>
O.	nede?	<i>traktorda</i>	<i>yjden</i>

Sözler өlpen seslerge pitse, sol sözdiñ aqırına ijelikte: **дн—din** varısta: **қа—ge**, tabıvda: **дъ—di**, oǵında: **да—de**, şıǵısta: **дан—den** buvınları qosılady.

Ќумьs 77. Tөmendegi gyrrıñniñ işindegi seplevde turqan sözlerdi, seplev quravıñıñ qoǵarında kersetken tәrtibi menen dizbeklep qazıñ.

Bəhardıñ suluv kyni edi. Şımşyqlar, torqajlar sajrap, qara qarqalar qarqyldap, gyllən avyldı, avyldıñ gyllən çerlerin şuvlatatuqyn edi. Bəharoq qujas çer qyzine, ondaq maqpal-

daj çasyl şepolge erkelejtıqın edi h m solard  syjetıqın edi. Q sqas , gyll n  er  yzinde b harıq  suluvlıq var edi. Braq bul uzaqqa sozylmad : qapelimde arqa  aqtan bult k terildi. Ol bultlar tezlik penen gyll n k k  yzin qaplady. Samal  yqt .  ana qana a ylıqan gyl  apraqlar  da  uvlaj baslady.  art  saqat bolmad , k k gyrkirep,  aqmaq  aq p,  a byr  ava baslady.

  13. Qatt  seslerge pitken s zlerdin seplev menen tyrlenyvi.

Tyrlenyv ylgisi.

Seplevler.	Soravlar.	�uvan.	�ini�ke.
A.	kim?	<i>Marat</i>	<i>Erik</i>
I.	kimni�?	<i>Maratt�n</i>	<i>Erikti�</i>
B.	kimge?	<i>Maratqa</i>	<i>Erikke</i>
T.	kimdi?	<i>Maratt�</i>	<i>Erikti</i>
�.	kimnen?	<i>Marattan</i>	<i>Erikten</i>
O.	kimde?	<i>Maratta</i>	<i>Erikte</i>

A.	ne?	<i>oraq</i>	<i>tyjgi�</i>
I.	nenni�?	<i>oraqt�n</i>	<i>tyjgi�sti�</i>
B.	nege?	<i>oraqqa</i>	<i>tyjgi�ke</i>
T.	nenni?	<i>oraqt�</i>	<i>tyjgi�ti</i>
O.	nede?	<i>oraqta</i>	<i>tyjgi�te</i>
�.	neden?	<i>oraqtan</i>	<i>tyjgi�sten</i>

Seplevler.	Soravlar.	�uvan.	�ini�ke.
A.	ne?	<i>qus</i>	<i>tis</i>
I.	nenni�?	<i>qust�n</i>	<i>tisti�</i>
B.	nege?	<i>qusqa</i>	<i>tiske</i>
T.	nenni?	<i>qust�</i>	<i>tisti</i>
�.	nede?	<i>qusta</i>	<i>tiste</i>
O.	neden?	<i>qustan</i>	<i>tisten</i>

Qattı seslerge (p, t, s, ş, x, q, k, f) pitken sözlerdin aqırına ijelikke **тың—tiñ**, barısta **қа—ke**, tasuvda **ты—ti**, orında **та—te**, şıqısta **тан—ten** buvınları qosıladı. Mәselen atıñ, atqa, attı, esekten, esekte.

Џумьs 78. Tijisli soravların qojır төмендеги сөзлерди seplevler menen тырлар шықп.

Өрнек, *Мамыт, Leningrad, at, tas, tav, qız, gerpiş.*

Џумьs 79. Төменде бары seplevinde берилген атлыqlарды келтирп, гәплер дызипиз. Qosымталардың асларына сызыңыз.

Kolhozшықа, равоşıқа, Maratқа, мектепке.

Џумьs 80. Шықыs seplevinde берилген атлыqlарды qojır, гәплер дызипиз. Qosымталардың асларына сызыңыз.

Kolhozшыдан, равоşıдан, Marattan, мектептен.

Џумьs 81. Орын seplevinde берилген атлыqlарды qojır, гәплер дызипиз. Qosымталардың асларына сызыңыз.

Kolhozda, равоşıда, Maratta, мектепте.

Џумьs 82. Төмендеги yлги воыңша берилген сөзлерди seplevler menen тырлендириңиз.

Par. Qant, qızyl, vas, şaş.

1. Атлық

2. Ijelik

3. Барыс

4. Табув

5. Шықыс

6. Орын

§ 14. Murın seslerine pitken атлыqlардың seplev menen тырленyvi.

Тырленyv yлгisi:

Seplevler.	Soravlar.	Џуван.	Џиңишке.
A.	ne?	<i>qum</i>	<i>kijim</i>
I.	neniñ?	<i>qumññ</i>	<i>kijimniñ</i>
B.	nege?	<i>qumoğa</i>	<i>kijimge</i>
T.	neni?	<i>qumdı</i>	<i>kijimdi</i>
Ş.	neden?	<i>qumnan</i>	<i>kijimnen</i>
O.	nede?	<i>qumda</i>	<i>kijimde</i>

Murın seslerine (*m, n, ɲ*) pitken sözlerde ijelik sep-leviniñ aqırında *ɲɲ—niɲ*, varıs sepleviniñ aqırında *oɟa—ge*, tavuv sepleviniñ aqırında *dɔ—di*, şıqıs sepleviniñ aqırında *dan—den*, oğın sepleviniñ aqırında *da—de* qosımtalar keledi.

Çumıs 83. Ylgi voynşa, мына atıqlardı tyrlendirip çazyңыз: *Şam, aɲ, nan, teɲ, çem.*

Çumıs 84. Tөmendegi ylgi voynşa verilgen sözlerdi seplevler menen tyrlendiriniz.

Seplevler.	Өлпөң seslerge pit- ken atıqlar.		Qattı seslerge pitken atıqlar.		Çıvan g hәм k		Murın seslerine pitken atıqlar.	
	Çıvan	Çiñişke	Çıvan	Çiñişke	g	k	Çıvan	Çiñişke
A.	sal	yj	Mamıt	səget	lozung	raɟfak	şam	çem
I.								
B.								
T.								
Ş.								
O.								

Çumıs 85. (Təkrarlav uşın.) „Qala — kolxozqa, kolxoz — qala-qa“ maqalasınan atıqlardı terip çazyңыз.

Qala — kolxozqa, kolxoz — qalaqa.

Kolxozlarqa maşınalar hәм basqa vəcrlər kerek. Zavod-fabrika kolxozlarqa plug, traktor, tovar, savın, şaj-qant, etik hәм basqa soqan usaqan vəcrlər beredi. Kolxozlar hәм avıl-qıslavlar fabrika-zavodlarqa — qalaqa azıq, avqat, dən, geş, gyriş, maj, paxta sıjaqlı, vəc qylatuqyn şijki zatlar berip turadı. Qala menen avıl-qıslav kytə ɲıq vajlanıslı.

Çumıs 86. Çoqardaq tekste qandaj seslerge pitken atıqlar bar kersetip şıqıңыз.

§ 15. Atlyqlardyn tartym menen tyrlenyvi.

Tyrlenyv ylgisi.

Birlik sanь.	Köplik sanь.
Menin kitavyн	Bizin kitavyмыз.
Menin kemem	Bizin kememiz.
Senin kitavyн	Sizin kitavyңыз.
Senin kemeң	Sizin kemeңiz
Оның kitavy	Olardyn kitavy.
Оның kemesi	Olardyn kemesi.

1. Menin kitavyн, bizin kitapларымыз.
2. Оның qarындasь, olardyn qarыndasлары.
3. Оның kemesi, olardyn kemeleri.

Söz aqьrьna qosyqanda sol sözdi өзine, jamasa basqa birevlerge menşiklegendi bildiretuqьp quravlarдь atlyqtyn **tartym** quravь dejmiz.

Atlyqtyn tartym quravлары уş betke, **köplik**, **daralyq** tyrlerge bolinedi.

Мысалы:

Birlik sanь.

- 1 nşı bet: *meniң aqam, inim*
- 2 nşı bet: *seniң aqaң, iniң*
- 3 nşı bet: *оның aqasь, inisi*

Köplik sanь.

- 1 nşı bet: *biziң aqamyз, inimiz*
- 2 nşı bet: *siziң aqaңыз, iniңiz*
- 3 nşı bet: *olardyn aqasь, inisi*

Tartym quravлары birinşı bettin daralyqьnda *m* (*ьm*, *im*), көpliginde *мыз—miz* (*ьмыз—imiz*), ekinşı bettin daralyqьnda *н* (*ьн—in*), көpliginde *ңыз—ңыз* (*ьңыз—iniz*), уşinşı bettin daralyqьnda һәм көpliginde *ь—i*, davьsь seslerge pitkenlerinde *сь—si* bolady.

Сүмбә 87. Улги воҗыңша, төмөндеги атлыqlарды тартым qоһым-
талары менен тырлендирip җазыңыз.

Etik, җoldas, көз, qulaq, авыз, kitap, qol, җаһ.

Сүмбә 88. Мына сөзлерди qоһыр гәплер dyзиниз:

Мениң аqам. Сениң аqаң. Оның аqасы. Бизин аqамыз.
Сизин аqаңыз. Олардың аqасы.

Өрнек. *Мениң аqам kolхозда islejdi. Сениң аqаң qалаqа
ketti. Оның аqасы җер syredi.*

Сүмбә 89. Улги воҗыңша, төмөндеги атлыqlарды тартым qоһым-
талары менен тырлендирip җазыңыз.

җас, haјal, балыqсы, ваqман, pioner.

§ 16. Атлыqlардың аныqлыq quravлары.

Birlik.

Kөplik.

1 нши bet. balaman oquvşьman	balamьz, oquvşьmьz
2 нши bet. balasaң oquvşьsaң	balasьñыз, oquvşьsьñыз
3 нши bet. bala oquvşь	bala, oquvşь
1 нши bet. men traktoristpen	bizler traktoristpiz
2 нши bet. sen traktoristsen	sizler traktoristsiz
	traktoristsaңlar
3 нши bet: ol traktorist	olar traktorist.

Сөз аqығына qоһылаqанда сол сөздин мәнисин аныqlар
bildiretuqын quravларды **аныqлыq quravlar** dejmiz.

Аныqлыq quravlar көбинесе гәптин аqығында vajanlavьsь
bolьp keledi.

Мысалы:

Birlik saң.

- 1 нши bet. Men yşinşь klastьң oquvşьsьman.
2 нши bet. Sen yşinşь klastьң oquvşьsьsaң.
3 нши bet. Ol yşinşь klastьң oquvşьsь.

Kөplik saң.

- 1 нши bet. Bizler yşinşь klastьң oquvşьsьmьz.
2 нши bet. Sizler yşinşь klastьң oquvşьsьsьz.
Senler yşinşь klastьң oquvşьsьsaңlar.
3 нши bet. Oлар yşinşь klastьң oquvşьsь.

Анықлық қуравлардың даралық тырінде бірінші бетінде: **man—men, san—sen, pan—pen**, екінші бетінде **san—sen**, көплік тырінде бірінші бетінде: **мыз—miz, выз—viz, пыз—piz**, екінші бетінде: **саңыз—seniz—санлар—senler, саңыз—seniz, санлар—senler, саңызлар—senizler** қосымталары қосылады. Үшінші бетінде даралықпен да көплегінде де түбір жамаса тіккар сөздің өзі болады.

Ғамыс 90. Төмендегі сөзлерді анықлық қуравдың даралық, көплік тырлеріне салып өзгертін.

Ғайыр, артист, пионер, колхозшы, студент.

Ғамыс 91. Төмендегі тартым қуравына салып ол сөзлерді қосып ғап ғасаң.

Қаравы, ударник, стхановшы, бригадир, комсомол, қосықшы, отлішник.

Ғамыс 92. Төмендегі гырттың ішіндегі селев қуравында тұрған сөздің астына бір, тартымлы қуравда тұрған сөздің астына екі, анықлық қуравда тұрған сөздің астына үш сызық.

Бизің мектеп.

Бизің мектевиміз оқада ғақсы мектеп. Бул 1935-ғылы салыңды. Мектевимізде екі ғыздей бала оқыды. Мектевиміздің оқув қуаралары, кітаплары, тақтасы, доскасы ғеткілліккі һәм ғақсы. Мен сол мектептің үшінші класының оқувшысыман. Бизлер мектевимізде һәм жылеримізде тәртіпті, тазалықты, ғақсы сақлаимыз. Мен савақымнан ғақсыман. Алдағы вақтыларда да ғақсы бола-ғақпан.

§ 17. Келбетлік.

Затлардың қандай екенін билдиретуғын сөзлер **келбетлік** деп аталады: **өйік** уй, **ала** сыыр, отлішник оқувшы.

Ғамыс 93. Үлгі воёнға, толықтырып ғазыңыз. Келбетліклердің астына сызыңыз.

Өрнек. *Сытлі (қандай?) сыыр.*

... уй. ... қар. ... кітап. ... көйлек. ... топ. ... сыя.
... ҫеге. ... биз. ... ат. ... оқувшы. ... балық. ... уйрек.
... ійт. ... қаз. ... қарғыға.

Џумбс 94. Нәр бир атлыққа җақлар ишндеги келбетликлерден ылајықлысын алып қосып җазыңыз.

Tas yj. ... terek ... at ... kolxoz ... qojan. ... дәптер. ... җип. ... ақаш. ... ет. ... балық. ... қавып. ... ајуу. ... ешкі.

(mazaly, aq, kephen, duzly, kek, sarb, uzyn, җuwan, or, otlişnik, qara, vijik).

Џумбс 95. Улги војынша төмендеги келбетликлерди өзлерине ылајықлы атлықлар менен қосып җазыңыз.

Sytli ... Sызықлы ... Temirli ... Тақалы ... Salqyn ... Majly ... Ғылы ... Syrgi ...

(topar, tyn, yj, sorpa, hava, at, arba, vije, qaqaz).

Џумбс 96. Төмендеги сөзлерге *-ly*—*li*, *-sly*—*siz* қосымталарып қосып, келбетликлер дызипыз.

Buzav—buzavly, syt—syty, at—..., duz—..., ot—..., qum—...

Duz — duzsly, dam — damsly, syt — ..., at — ..., җer — ..., җапыр — ..., avqat — ..., suv — ..., majly — majsly, җajly — җajly, kyşly — ...

Џумбс 97. Берилген келбетликлерге тийисли атлықларын тапыр җазыңыз.

Savlyly ..., kyşly, qyzyly ... Aq, dәмly, qatty ... Qaraqyly җавыпы, salqyn ... Qara, uzyn, vujra ... Qart, qara ...

Џумбс 98. Улги војынша, қарсы мәнили келбетликлерди җазыңыз.

Өрнек. *Ғаға җол. Eski җол.*

Ғақсы. кisi.
Авыр җык.
Қалып муз.
Ғылы кып.
Таза суу.

Қара җип.
Аласа уј.
Ертенги сууық.
Қысқы кеş.
Кеşеги кып.

Өткір пышақ.
Tyzyv tal.
Ғуван ақаш.
Қындизги тамақ.
Кең кижим.

Çumьs 99. „Qalava oquv“ degen maqala işinen kelbetliklerdi özine bajlanьsь atьqlarь menen terip çazyңьz.

Qalava oquv.

Biziң kolhoz qalava minnetli oquvdь ornлавqа kiristi. Sovet hykyvmeti menen kommunist partijasь qalava oquvqа ullь mymkinlik tuvqьzдь. Qalava oquvqа qattь zejin salдьq. Qalava oquvqа көmek beryvimiz kerek. Eki mektep yji bar: birevi aqaş, ekinьsi gerpiş yj. Aqaş yj balalar mektebi. Gerpiş yj ylkenler mektebi.

§ 18. Kelbetliklerdiң san, seplev һәм tartьm qosьmtalarь menen tyrlenьvi.

Kelbetlikler gәpte atьqlarqа erip kelgende, tysindiryvşь aqza voladь. Olar өзleriniң bajlanьsqan atьqlarь-ның tyrlenьvine qarap tyrlenbejdi, tek atьqlarь tysip, өзleri olar ornьnda qalsa qana tyrlenedi. Kelbetlikler san, seplev һәм tartьm menen tyrlengen vaqьtlarda, atьqlardaj tyrlenedi.

Мьsallar.

Qьzьl flag çoqarь көteriledi.

**Qьzьl flagqа lozung çazyьqan.*

Qьzьl әskerler çeңdi.

Meniң qьzьl karandaşьm bar.

Qьzьl flaglar çoqarь көteriledi.

Qьzьl flaglarqа lozunglar çazyьqan.

Qьzьllar çeңdi.

Meniң qьzьl karandaşlarьm bar.

Çumьs 100. Ylgi voььnşа, gәpler işine kirgen atьqlardь birlik sanьnan көplik sanьna ajnalдььp çazyңьz.

Kөşede qьzьl flag çelpildejdi. Şadььqlь kyn kelip çetti. Ertengi vaqьtta kyn kьtә suvьta basladь. Çavьqan qardь esken

samal yrip yrginlete başladı. Kəp kynge şəkəmə çər batpaq həmə vylşyraq völdə.

Өрнек. *Kəşelerde qyzy flaglar çəlpildejdi.*

Çumьs 101. Təməndegi sözlərdin ekevin birge alьp, seplev menen tyrlendirip çazyңыз.

Qyzy taqta. Zeyinli oquvşь. Suvьq kyn. Uzaq tyn.

Çumьs 102. Təməndegi sözlərdin ekevin birge alьp, tьrtьm menen tyrlendirip çazyңыз.

Bssь yj. Qara vult. Çaqşь adam. Ylken kolhoz. Aq qar.

Çumьs 103. Gəpler işindegi atьqlardь kəplik formasьnda çazyңыз.

Kəşede qyzy flag çəlpildep tur. Otlışno topar kelip çetti. Çarьsta ozьp şьqqanlarqə sьjьq berildi.

Өрнек. *Kəşelerde qyzy flaglar çəlpildep tur.*

Çumьs 104. Kelbetlerdi özleri vajlanьsqan atьqlar menen birge çazyр alьңыз.

Qara taqta. Çaqtь өçre. Ylken əjneк. Bijik terek. Qalьn toqaj. Çaqşь adam. Çana turmьs. Davьsь ses. Bssь suv. Qyzy qaqaz.

Çumьs 105. Təməndegi sözlərди kəşirip çazyңыз. Aqььna kərsətilgen qosьmtalardь çalqaa.

raq—rek

ьraq—irek

Qara — qararaq

Qyzy — qyzy...

Çasь — ...

Sarь — ...

Çaqtь — ...

Keң — keңirek

Çьllь — ...

Кевуь — ...

Ylken — ...

Kişi — ...

lav—lev

Qara — qaralav

Qyzy — ...

Keң — keңlev

Çьllь — ...

Çasyl — ...
 Sarь — ...
 Çaqть — ...

Кевуь — ...
 Улкен — ...
 Кіші — ...

l̂ — li

Duz — duzl̂
 Çavьп — ...
 Qarqьп — ...
 Egin — ...
 Bilim — ...
 Paxta — ...

Əgiz — əgizli
 Tyje — ...
 Çьlqь — ...
 Balьq — ...
 Baqьt — ...
 Şad — ...

§ 19. Sanlıq sözlər.

Çıms 106. Tөmөndegі sözlərдің sanьп bildiretuqьп sözlərін qosьp kəşirip çazьң.

... бала —
 ... оқушь —
 ... дәптер —
 ... клас —
 ... kitap —
 ... qoj —
 ... eşki —

çeti bala.
 ... oquvşь.
 ... depter.
 ... klas.
 ... kitap.
 ... qoj.
 ... eşki.

Zatlardьң anьq **sanьп, muqdarьп, tərtibin-retin** bildiretuqьп sözlərđ sanlıq sözlər dejmiz. Sanlıq sözlər gəp işində kəbinəsə tysindiriyvşi aqza volьp keledi. Sanlar atlıq sözlərдің ornьна çyrgende baslavьş voluvь da mumkin.

Çıms 107. Tөmөndegі sanlardь, retti bildiretuqьп tyrgе ajnaldьrьң.

bir — birinşi
 eki — ...

çigirma — çigirmalanşь
 otьz — ...

yş — ...
 tert — ...
 ves — ...
 toqyz — ...
 on — ...

qyrgy — ...
 elli — ...
 seksen — ...
 çyz — ...
 myn —

Çumbs 108. Tөmendegi sözlerdi kəşirip çazyñ. Ақырна көрсетілген қосымталарды қосың.

laojan — legen

on — onlaojan
 çigirma — ...
 otbz — ...
 qyrgy — ...
 altmyş — ...
 toqsan — ...
 myn — ...

elli — ellilegen
otbz ves — otbz veslegen
 çetmiş — ...
 seksen — ...
 çyz — ...
 çyz elli — ...

lyq — lik

bir — birlik
 on — ...
 çigirma — ...
 çyzlik — ...
 yş — ...

ves — veslik
 myn — ...
 on myn — ...
 qyrgy — ...
 altmyş — ...

Çumbs 109. Tөmendegi sanlyqlardy qosyp gəp çazyñ.

Otbz. On tert. Segiz. Yşinşi. Çetinşi. Birinşi. Törtinşi.

Өrnek: Men yşinşi klasta oqyjman.

Çumbs 110. Tөmendegi gyrrinpen sanlyq sözlerdi tijisli atlyq sözleri menen birge kəşirip çazyñ.

Biziñ mektepte tert klas bar. Bizler yşinşi klasta oqyjmyz. Yşinşi klasta otbz bala bar. Biziñ klasta çigirma çeti pioner bar. Kynine tert jamasa ves savaq bolady. Hər savaq qyrgy ves minut bolady. Bizler savaqty çaqsy oqyjmyz. Biziñ klasta çigirma bir otlišnik bar.

§ 20. Almaslyq.

Çumys III. Oñ häm sol täreп вақаналардағы gyrrindı oqыр şyqyңыз. Olardың arasynda qandaj aýırma bar? Oñ täreп-вақанada **Әсімди** häm **Әсімнің** degen sözler ornyna qandaj sözler qoýyла-нын текseriniz.

1. Әсім қыстың кyни ykige tysip ketti.	1. Әсім қыстың кyни ykige tysip ketti.
2. Suv Әсімди typke алып кете çazладь.	2. Suv оны typke алып кете çazладь.
3. Bунь Әсімнің çoldasларь көрди.	3. Bунь оның çoldasларь көрди.
4. Çoldasларь Әсімди сув-дан tartып алды.	4. Олар Әсімди сувдан tar-тып алды.

Gәpte, *men, sen, ol, biz, siz, olar, onnan, vunnan, usь, sol* şyjaqlы atlyqlar ornyna çyretuqын sözler voladь. Bundaj sözler **almaslyqlar** dep ataladь.

Men, biz — **birinşi bet** almaslyqlarь.

Sen, siz — **ekinşi bet** almaslyqlarь.

Ol olar — **yşinşi bet** almaslyqlarь.

Onnan, vunnan, usь, sol — **körsetyв** almaslyqlarь.

Sözdi seǵlevşi — **birinşi bet**; sözdi тыңлавşь — **ekinşi bet**; оның haqqында seǵlenip te, көз алдында bolmaqan nәse — **yşinşi bet** dep ataladь.

Almaslyqlardың seplevler menen tyrlenyvi.

Birlik.	Kөplik.	Birlik.	Kөplik.	Birlik.	Kөplik.
A. <i>men</i>	<i>biz</i>	<i>sen</i>	<i>siz</i>	<i>ol</i>	<i>olar</i>
I. <i>meniң</i>	<i>biziң</i>	<i>seniң</i>	<i>siziң</i>	<i>оның</i>	<i>olardıң</i>
B. <i>maqan</i>	<i>bizge</i>	<i>saqan</i>	<i>sizge</i>	<i>oqan</i>	<i>olarqa</i>
T. <i>meni</i>	<i>bizdi</i>	<i>seni</i>	<i>sizdi</i>	<i>онь</i>	<i>olardь</i>
Ş. <i>mennen</i>	<i>bizden</i>	<i>sennen</i>	<i>sizden</i>	<i>onnan</i>	<i>olardan</i>
O. <i>mende</i>	<i>bizde</i>	<i>sende</i>	<i>sizde</i>	<i>onda</i>	<i>olarda</i>

Çumьs 112. a) *Men—siz, sen — siz, ol — olar* almaslyqlaryn çoqaryda keltirilgen ylgi woьynşa, öziniьz tyrlendiryvge yjreniniьz. Буныьз uьyn sol almaslyqlardyь bir neşe çola tyrlendirip, шыьquvlar çazyьыз. в) Оппан соь мыпань isleniьz: maqalanь oqьp шыьqьыз da, оныьз işindegi almaslyqlardyь terip, dara-dara çazyьp alyьыз һәм olardyь qandaj sanda, bette ekenin aьtyьыз.

Qьsqь tyn.

Qьstyьn kyni tyn uьyn voladyь. Dengelek aj aspanda çyrgendej volьp көrinedi. Онь qorşар alqan çuldyzlar, aj menen çarysqandaj volьp, çaqtyьqьn çerge beredi. Uьş çaqtyьqь işinde qar tyрli-tyрli tys penen çaltьrajdyь, көzdi qamastyradь.

Çumьs 113. Kөşirip çazqanda, toşkalardyь ornьna *oqan, onda* онь almaslyqlaryн tijisli oьynlaryна ornastyьыз.

Biziьn kolxoz.

Biziьn kolxoz „Stalin“ kolxozь dep ataladyь. ... 87 qoçalyьq kirdi. ... qoçalyьqь çaqşь şөlkemlestirilgeni haqqьnda maqala көp çazyьdyь. ... һәмme kisi өrnek kolxoz dep esaplaydyь.

Çumьs 114. Toşkalardyь ornьna *ol* almaslyqьn tyрli seplevde tyrlendirip çazyьыз.

Jasli.

Bazargyl kişem sovхозda çumьs islejdi. ... 8 saqatta sovхозqa ketedi. ... bir qьзыь var. ... һәр kyn çumьsqa varqanda өzi menen birge qьзыьn da aьp varuvqa tuvь keledi. Çumьs vaqtyьnda ... qaraqandaj heş kimi de çoq. ... qьзыь haqqьnda heş te qajorymajdyь, өjtkeni ol, qьзыьnyьn jaslide çaqşь tьrviьjelenetuqьnyьn bileди: jaslide ... qьзыьn oьnatadyь, vaqtyьnda avqatlandьradь, vaqtyьnda uьyqlatadyь. Çumьs pitkennen son, Bazargyl jaslige kiredi de, qьзыь menen birge yjine qajtyьp ketedi. Basqaravoşi hajallar da ... ylgi aladyь.

§ 21. Pejillerdiñ tyrlenyvi.

Çumbs 115. Kөşirip çazqanda, pejillerdiñ aslaғына сызыңыз.

QЫZY bajram.

Birinşi maj kyni gyllən mijnetkeşlerdin ullы bajramы boldы. Aрасы kişkene Marjamqa qыzy көйлек kijgizdi. Aqасы, көşede çyrgizyv uşы, Marjamды өzi menen алып ketti.

Kөşeden toparlanqan, çыып qалыq qыzy flaglar tutып, bir çaqqa ketip varатыр. Kөşe воjындаqы gyllən yjlerge qыстығылqan qыzy flaglar samal menen çelpildep tur.

Gyllən әtraptan erik avazы esitken hәм tum-tusta qызылly көрген Marjam: „Bygin qыzy bajram eken“ dep өз-өzine tysinis berdi.

Çumbs 116. Oқыqanda, pejillerdi көrsetip, аjтыр vағыңыз.

Bəhar kyni.

Bəhar keldi. Təvijat kynnen-kynge toлысыр, çaqсыланыр varатыр. Qarlar erip saplasqan. Dərjalarda suvlar həviçlenip aqыр tur. Qazlar qanqyldасыр çyr. Yjrekler de vaqyldасыр çyr. Kolhozşylar bəharqы egiske şyqыр atыр.

Balalar bəhardıñ quvanşы menen quvanşыр çyr.

Bilispe uşы:

<i>Men qorqajman</i>	<i>Men temir soqaman</i>	<i>Men çer syremen</i>
<i>Sen qorqajsan</i>	<i>Sen temir soqasan</i>	<i>Sen çer syresen</i>
<i>Ol qorqajdy</i>	<i>Ol temir soqady</i>	<i>Ol çerdi syredi</i>

Çumbs 117. Çoqарыдаqы tapsырмапың *men, sen, ol* almasıqlaғын көplik сапында (*biz, siz, olar*) qoյыңыз.

<i>Biz qorqajmyz</i>	<i>Biz çer syremiz</i>	<i>Biz temir soqamyz</i>
<i>Siz qorqajсыз</i>	<i>Siz çer syresiz</i>	<i>Siz temir soqasыз</i>
<i>Olar qorqajdy</i>	<i>Olar çer syredi</i>	<i>Olar temir soqady</i>

Pejiller birinşi, ekinşi həm yşinşi bet uşın bolqan almaslyqlar menen çarasyp kelgende, olardyń aqyrlaryna sol almaslyqlarqa ылаўqılı bet qosymşalary çalqanady.

Pejillerdiń aqyrlaryna bet qosymşalary çalqanuv çolı menen tyrlenıv — **pejillerdiń bet penen tyrlenıvi** dep atalady.

Ќumıs 118. Tөmendegi pejillerdi san həm bet penen tyrlendirip çazyqyz (hər bir pejidli dara) həm bet qosymşalarynyń aslaryna syzyqyz.

Отырман, оқыман, іслејмен.

Birlik sanь.

Men ... (ne islejmen?)

Sen ... (ne islejsen?)

Ol ... (ne islejdi?)

Kөplik sanь.

Biz ... (ne islejmiz?)

Siz ... (ne islejsiz?)

Olar ... (ne islejdi?)

Ќumıs 119. Tөmendegi pejillerdi tyrlendirip çazyqyz. Qosymşalarynyń aslaryna syzyqyz.

Отырдым, тыңладым, çаздым, ісlediм.

Men ... (ne isledim?)

Sen ... (ne isledin?)

Ol ... (ne isledi?)

Biz ... (ne isledik?)

Siz ... (ne islediniz?)

Olar ... (ne isledi?)

§ 22. Həzirgi, ötken həm keleşek mähel pejili.

Men kitap oқыр атырман. Men kitap oқыдым. Men kitap oқырман.

Men çазув çазыр атырман. Men çазув çаздым. Men çазув çазарман.

Men bilim алуvqa умтылып атырман həm умтыламан. Men bilim алуvqa умтылдым. Men bilim алуvqa умтыларман.

Pejiller **həzirgi**, **ətken** həm **keleçək** məhəl formala-
rında kelyvge mymkin.

Həzirgi məhəl forması istin islenip atırqanyn kərse-
tedi; ətken məhəl forması istin ətkende voluvyn kər-
setedi; keleşək məhəl forması istin keleşekte volaçaqyn
kərsetedi.

Çumьs 120. Hər bir pejildi həzirgi, ətken həm keleşək məhəl
formalarında çazyңыз.

Өрнек. *Islejmen, isledim, islermen.*

... çazaman. ... islejmen. ... dyzejmen. ... quraman.
... ketemen. ... sьzaman. ... kesemen. ... saqlajman. ... var-
majman. ... tikpejmen. ... tysemen. ... şeşemen. ... aldь-
raman. ... çojaman. ... qadaqalajman. ... anьqlajman.
... çuvьnaman. ... syremen. pişemen. ... otyraman

Çumьs 121. Həzirgi məhəl pejillerin ətken məhəl pejilləri menen
almastьr kəşirip çazyңыз.

Aspan gyz volqanlyqь haqqьnda qavar veredi. Kyn qьs-
qaradь. Aqaşlardьn çapraqlarь qujyladь. Çьl quslarь çьlь
təreplerge ketedi. Tamaq asuv vaqtь çaqьnlajdь.

Çumьs 122. Keler məhəl pejillerdi, ətken məhəl pejilge ajnal-
dьr, gyrrinđi kəşirip çazyңыз.

Çаңа турмьs.

Biz çаңа турмьs ornatamьz. Bizin турмьsьmьz çaqьsrar.
Dara qoçalьqlar kolhoz volьp birleser. Qalalarda, sovхозlarda,
kolхозlarda mьnlap çəmiyetlik asqanalar aşьlar. Hajallar as
pisirip, kir çuvuvdan azat volar. Qalьq əzinin vos vaqtyn
mədenijatli rəvişte ətkezyvge yjrener.

§ 23. Pejillerdi volımsız tyrlenıvi.

Pejiller istin bolmaqanyn jamasa bolmajtuqynlyqyn bildirıvi mumkin. Bunıñdaj pejildi **volımsız pejil** dejmiz. Pejildin aqyryna **ma—me, va—ve, pa—pe, maj—mej, vaj—vej, paj—pej, mas—mes, vas—ves, pas—pes**, qosymtalary çalqanuv menen volımsız pejilge ajnalady.

Мысаллар.

Во́лѣмъ.

Qar eridi. Muz qattı.
Hər çerde quslar uştı.
Bəhər boldı.
Mektepkə keler.
Sən mektepkə kel.
Savaqtı çazvaj bolmajdı.

Во́лѣмъсѣз.

Qar erimedi.
Muz qatpady.
Quslar uşpady.
Bəhər bolmadı.
Mektepkə kelmes.
Sən mektepkə kelme.

Çıтмъs 123. Tөmendegi pejillerdi volımlı tyrden volımsız tyрге ajnaldыrғң.

Barady — varmajdy. Keledi — kelmejdi.

Beredi, çazady, alady, volady, çyredi.

Bardy — varmadı. Keldi — kelmedi.

Berdi, çazdı, aldı, boldı, çyrdı.

Barar — varmas. Keler — kelmes.

Berer, çazar, alar, bolar çyrer.

Çıтмъs 124. Maqallardy duryslap kөşirip çazyңыз. Pejillerdi volımlı tyrden volımsız tyрге ajnaldыrғң.

Мақаллар.

Aş ajuv ojnar. Aşqa qazan astır. Tonqanqa ot çaqtır.
Toqajqa otın tijer varady. Elekte suv tuta alarsan. Altın şirjdi.
Balyqtı çyzyvge yjret.

§ 24. Pejildin bet, san, volʼmʼb h m volʼmsʼz tyrleri.

Tyrlev ylgisi.

H zirgi m h l.

Bet	San	Volʼmʼb	Volʼmsʼz	Volʼmʼb	Volʼmsʼz
1 n�i bet		<i>Otʼrman</i>	<i>otʼrmanjan</i>	<i>islejmen</i>	<i>islemejmen</i>
2 n�i bet	Birlik	<i>Otʼrsan</i>	<i>otʼrmanjsan</i>	<i>islejsen</i>	<i>islemejsen</i>
3 n�i bet		<i>otr</i>	<i>otʼrma</i>	<i>islejdi</i>	<i>islemejdi</i>
1 n�i bet		<i>otʼrmbz</i>	<i>otʼrmanjmbz</i>	<i>islejmen</i>	<i>islemejmeniz</i>
2 n�i bet	K�plik	<i>otʼrsbz</i>	<i>otʼrmanjsbz</i>	<i>islejsiz</i>	<i>islemejsiz</i>
3 n�i bet		<i>otr</i>	<i>otʼrmanjdb</i>	<i>islejdi</i>	<i>islemejdi</i>

Ətkən məhəl.

Bet	San	Bol̆ml̆	Bol̆ms̆z	Bol̆ml̆	Bol̆ms̆z
1 n̆i bet	Birlik	<i>sard̆m</i>	<i>sarmad̆m</i>	<i>ajtt̆m</i>	<i>ajtpad̆m</i>
2 " "		<i>sard̆n̆</i>	<i>sarmad̆n̆</i>	<i>ajtt̆n̆</i>	<i>ajtpad̆n̆</i>
3 " "		<i>sard̆</i>	<i>sarmad̆</i>	<i>ajtt̆</i>	<i>ajtpad̆</i>
1 n̆i bet	K̆plik	<i>sard̆q</i>	<i>sarmad̆q</i>	<i>ajtt̆q</i>	<i>ajtpad̆q</i>
2 " "		<i>sard̆n̆bz</i>	<i>sarmad̆n̆bz</i>	<i>ajtt̆n̆bz</i>	<i>ajtpad̆n̆bz</i>
3 " "		<i>sard̆</i>	<i>sarmad̆</i>	<i>ajtt̆</i>	<i>ajtpad̆</i>

Bet	San	Bol̆ml̆	Bol̆ms̆z	Bol̆ml̆	Bol̆ms̆z
1 n̆i bet	Birlik	<i>sold̆m</i>	<i>s̆lmad̆m</i>	<i>çyrdim</i>	<i>çyrmedim</i>
2 " "		<i>sold̆n̆</i>	<i>s̆lmad̆n̆</i>	<i>çyrdin̆</i>	<i>çyrmedin̆</i>
3 " "		<i>sold̆</i>	<i>s̆lmad̆</i>	<i>çyrdi</i>	<i>çyrmedi</i>
1 n̆i bet	K̆plik	<i>sold̆q</i>	<i>s̆lmad̆q</i>	<i>çyrdik</i>	<i>çyrmedik</i>
2 " "		<i>sold̆n̆</i>	<i>s̆lmad̆n̆bz</i>	<i>çyrdin̆iz</i>	<i>çyrmedin̆iz</i>
3 " "		<i>sold̆</i>	<i>s̆lmad̆</i>	<i>çyrdi</i>	<i>çyrmedi</i>
1 n̆i bet	Birlik	<i>ald̆m</i>	<i>almad̆m</i>	<i>qald̆m</i>	<i>q̆lmad̆m</i>
2 " "		<i>ald̆n̆</i>	<i>almad̆n̆</i>	<i>qald̆n̆</i>	<i>q̆lmad̆n̆</i>
3 " "		<i>ald̆</i>	<i>almad̆</i>	<i>qald̆</i>	<i>q̆lmad̆</i>
1 n̆i bet	K̆plik	<i>ald̆q</i>	<i>almad̆q</i>	<i>qald̆q</i>	<i>q̆lmad̆</i>
2 " "		<i>ald̆n̆bz</i>	<i>almad̆n̆bz</i>	<i>qald̆n̆bz</i>	<i>q̆lmad̆n̆bz</i>
3 " "		<i>ald̆</i>	<i>almad̆</i>	<i>qald̆</i>	<i>q̆lmad̆</i>

Keleçək məhəl.

1 n̆i bet	Birlik	<i>kelermen</i>	<i>kelmespen</i>	<i>k̆rermen</i>	<i>k̆rmespen</i>
2 " "		<i>kelersen̆</i>	<i>kelmessen̆</i>	<i>k̆rersen̆</i>	<i>k̆rmessen̆</i>
3 " "		<i>keler</i>	<i>kelmes</i>	<i>k̆rer</i>	<i>k̆rmes</i>
1 n̆i bet	K̆plik	<i>kelerimiz</i>	<i>kelmespiz</i>	<i>k̆ermiz</i>	<i>k̆rmespiz</i>
2 " "		<i>kellersiz</i>	<i>kelmessiz</i>	<i>k̆ersiz</i>	<i>k̆rmissiz</i>
3 " "		<i>keler</i>	<i>kelmes</i>	<i>k̆rer</i>	<i>k̆rmes</i>

1 nşi bet	Birlik	<i>sbzarman</i>	<i>sbzbaspan</i>	<i>aqlarman</i>	<i>aqlamaspan</i>
2 " "		<i>sbzarsaŋ</i>	<i>sbzbassaŋ</i>	<i>aqlarsaŋ</i>	<i>aqlamassaŋ</i>
3 " "		<i>sbzar</i>	<i>sbzbas</i>	<i>aqlar</i>	<i>aqlamas</i>
1 nşi bet	Köplik	<i>sbzarmbz</i>	<i>sbzbaspbz</i>	<i>aqlarmbz</i>	<i>aqlamaspbz</i>
2 " "		<i>sbzarsbz</i>	<i>sbzbassbz</i>	<i>aqlarsbz</i>	<i>aqlamassbz</i>
3 " "		<i>sbzar</i>	<i>sbzbas</i>	<i>aqlar</i>	<i>aqlamas</i>

Çumbs 125. Tyrlenyv ylgisi vojnşa, həzirgi məhəl pejillerin bet, san, varlıq həm çoqlıq penen tyrlendirip keste dyziniz:
ujbqlajdb, dyzedi, varadb, keledi, çatadb, egedi.

Çumbs 126. Sol ylgı vojnşa, ötken məhəl pejillerin bet, san, varlıq həm çoqlıq penen tyrlendirip keste dyziniz:
qızb, ketti, kərdi, aştı, ekti.

Çumbs 127. Sol ylgı vojnşa, keleşek məhəl pejillerin tyrlendirip keste dyziniz:
qazar, keter, kərer, aşar, eger.

Çumbs 128. Həzirgi məhəl pejilin qosıp eki, ötken məhəl pejilin qosıp uş, keleşek məhəl pejilin qosıp tərť gəp dyzip çazyqız. Pejillerdiñ aslağyna sızynız.

§ 1. Qavar, sorav həm yndev gəpler.

Kolhoz qurılışın gyllən çaqlınan da ravaçlandıruv uşın neni talap qılınadı?—Bunıñ uşın, həmmesinen de burın kolhozşılarda tolıq təminlengen həm çaramlı çeri boluv talap qılınadı.

Ol sizlerde var ma? — Ava, var. Məlim, gyllən çaqsı çerler kolхозlarğa verilgen həm olarğa mənigige nıq bekitilgen.

Demek, kolhozşılar bul çerdi, bətenlərdin qolına ketip qaladı dep qorqıraj, erkinse beçere aladı həm çaqsırta aladı.

Bunıñ uşın, ekinşiden, kolhozşılardıñ traktorlar həm maşınalar menen pajdalana aluvın talap qılınadı.

Olar sizde var ma? — Ava, var.

Həmmege məlim, biziñ traktor zavodları həm avıl qoçalıq maşınaların dyzyv zavodları ald menen həm kəbinese kolхозlarğa çumıs qıladı, olardı gyllən həzirgi vaqıt quralları menen təmin etedi.

Bunıñ uşın, aqlırında, hykymettin kolhozş dijqanlarğa kisiler menen de, finans penen de tolıq qarasıq etyvi həm klasslıq duşpanlardıñ qaldıqlarına kolхозlardı byldiryvge çol qojmav talap qılınadı.

Sizde sonđaj hykymet var ma? — Ava, var. Ol raboşi-djqanlardıñ sovet hykymeti dep ataladı.

(1933 nşı ылдың 19 nşы fevralında çoldas Stalinniñ kolhozş-udarniklardıñ 1 nşı Pytkil Sojuzlıq sjezinde sėjlegen sızinen).

Çумıs 1. Çoldas Stalinnyñ çoqарыда келтірілген сөзinen həm sonđaj aq çuvarları verilgen soravlardı kəşirip çazyңыз. Hər bir soravdyñ kejninen, çaңа çoldan baslap, onıñ çuvarын çazyңыз. Bireviniz soravlardı, ekinşiniz çuvarlardı oqlır şyqlыңыз.

Davъs җауынан салыстырыңыз; soravъ qalaj oqъrsъz eken hэм oqan berilgen җувартъ qalaj oqъrsъz eken.

Sorav gәpler soңында qandaj belgi turadъ, җувар gәpler soңында qandaj belgi turadъ?

Soravъ bildiretuqъn gәpler *sorav gәp*, al җaj qavar beryvdi bildirgen gәpler — *qavar gәp* dep ataladъ.

Sorav gәplerinde, көbisinse, qajda? qajçaqqa? qalaj? kimnin? ne uşъn? hэм basqa sorav sözleri jamasa sorav uşъn җyrtiletuqъn *ma — me, pa — pe, va — ve* вувънь qollanыladъ.

Sorav gәpler davъsty көterinkiletyv menen ajtyladъ; qavar gәpler aqъrlarъnda davъsty pәsejinkiretyv menen ajtyladъ.

Sorav gәptiң aqъrъna *sorav belgisi* (?), al qavar gәptiң aqъrъna *toşka* (.) qojyladъ.

җумыs 2. Keşirip җазыңыз hэм мәnisi җауынан tijisli тыъs belgilerin (toşka jamasa sorav belgisi) qojъңыз.

— Sen temirşi ustamъsan

— Ava, ustaman

— Qajda isledin

— Temirşiler artelinde

— Onda neşe җыл isledin

— Uş җыл

— Ne uşъn ol җerden kettin

— Qъzъl Armija qatarъna җауырыlqanъm uşъn

җумыs 3. Tөmende bir neşe gyrrin gәpler җазылqan. Siz solar-дың hәр birevine ылајыqlъ sorav gәpler ojlap tavъp җазыңыз.

—

— .Qoҗамъrat Tәҗимъrat ыль.

—

— Җигirma veste.

—

— Tөrtkyl paxta zavodъnda.

—

— Kynde җeti saqat.

—

— Hava, staxanovşъ

Сұмбс 4. Тошқалардың орнына, төмендегі гәплердің қунаы болар аларық етір, сорав гәплер қазыңыз.

—
Sapar Qarlıvaj ulı

—
— Qығьq beste.

—
— „Stalin“ kolxozында.

—
— Baslyq volыp.

—
— Hava, staxanovşы.

Сұмбс 5. Өзіңіздің kolxozыңыздағы егін сыпнав маразь һаққында сорав қағазь dyzınız. Мараздың қалай шәкемлескенін, қандай нәрселер сыпналып алынғань һәм һәзиргі вақытта қандай сұмьлар қырыр атырғаньн сораңыз.

Сұмбс 6. Stalin һәм Kalinin қолдаслар айтқан сөзлердің һәр қайсы, тошқалардың орнына өзлерине ылажықлы сорав гәплер қойып, толықтырып қазыңыз. Өзлерине ылажықлы сорав гәплерді төмендегі биліспелерден теріп алыңыз.

—
„SSSR majda dara авы қоғалық елинен ири kolxoz қоғалық елине айналды“.

Stalin.

—
„Biz metallы elge, avtomobilli elge, traktorы elge айналып барамыз“.

Stalin.

—
„Sotsializm çämijetin dyzyv — kisilerдің gyllән турмысын қанадан dyzyv degen сөз“.

Kalinin.

Биліспе ұшы: Һәзир биз кең фронт пенен не dyземіз? SSSR қандай elge айналды? Sotsializm çämijetin dyzyv ne degen сөз ол? Биз қандай elge (нәрселер елине) айналып барамыз?

Сүмбс 7. Қызы Армияны қутықлап атылған қутықлауды оқыр
шықңыз. Олардағы үндеу берілген нәрсені тусиндирiniz.

15 қылыш мүнәсиваты менен Қызы Армияны қолдас Сталиннің қутықлауы.

Равоши — диқан Қызы Армиясының қавыңгерлерине, коман-
дирлерине һәм политрабатниклерине сәлем!

Лениннің басшылық менен дызилген Қызы Армия, гра-
дан иғысының уллы қырғынында интервентшilerди СССР дан қу-
ыр шықыр һәм бизиң elimizde сotsializmdi қорқар, өзине
pitpejтuoғын даңқ алды.

Қызы Армия һәзир паракатшылықтың һәм ровоши-диқанлардың
паракат мижнетиниң тажавы болды һәм Совет Сојузының шекара-
ларының қырағы сақшысы болды.

Бизиң elдиң равошилary биринши бесқыллықты төрт қылда қенyвli
рәвиште оғынлар, Қызы Армияны elди қорқар қарақларының
қаналары менен қуралландырды. Сизиң isiniz, қолдаслар, сол қа-
рақларды қоллана бilyвди кytә қақсы yjrenyv һәм eger-
de elimizge дұшпан торылуvқа талапланды екен, el алдында өз
vазьjраңызды оғынлав.

Қолдаслар! Ленин туғын, коммунизм уғын gyres туғын,
қоғары тutyңыз! Қасасын қаһарман Қызы Армия, оның қол-
басшысы, оның Revvoensoveti!

Stalin.

Сүмбс 8. Бес sorav гәр һәм solarқа қувар болқандаж бес қа-
вар гәр қазың.

Қаж бир гәплер сәjлевшиниң сезимлерин, таңланувын bildi-
ryvi мымкин. Олар ажрым тырли давьс penen аjтылады.

Бундаж геплерди **үндеу гәр** dejmiz.

Үндеу гәплердин ақығына **үндеу белгиси (!)** қоjылады.

Сүмбс 9. Көшіріп қазқанда, гәплердин ақығына тижисли белги қо-
jыңыз.

Аз болса да, қақсы болсын

SSSR da mijnet — dañqlıq is, hyrmetli is, vaterlıq h m gerojlıq is.

Biz paraqatşylıq t repdarımyz h m paraqatşylıq isin qorqajmyz. Braq biz qorqtıvırlardan qorqrajmyz h m urıs otın tutandıruvşylardıñ soqqısyna qarıs soqqı menen  ıvar berıvge tajarmyz.

Stalin.

Mektepte oquv baslandı ma Kolhozımyz egis planın toltırdı  asasın sovet h kyvmeti.

 amıs 10. Gyrrindi oqıqanda, g rlerdin aqıynıdaq belgilerine qarap, tijisli davıs penen oqıqyz.

Qurıls davıslar.

- Biz elektr stansaların salıpatırmız.
- Biz  ana temir  ollar saldıq.
-  asasın bizin kynnen kynge sotsialistlik  eksiz  syvimiz.
- Biz  ana zavodlar qurdıq.
- Biz  z kolhozımyzdaq islep    aruv vazıpasın t rt m rtebe artıq oınladıq.
-  asasın bizdi tabıstan-tavısqı baslap h m  etkerip baratıroqan kommunistler partıası!
- Biz ravoşılar, kolhozşylar uşın  ana yj,  ana qalalar saldıq h m salamyz.
- Elektrlesken ken h m  aqtyls yjlerimiz var.
- Biz egis islerin maşinalastırıp  iberdik.
- Biz  yde tez uşatuqın aeroplanlar  asadıq.
- Biz  adlıqlı h m qurqın turmısta  asajmyz.
-  asasın bizge  amqorlıq qılıp kijatıroqan ullı ustazımyz, atamyz Stalin.

Həmme çaqta is	Ujler salınqan.
Qajnajdı qurılıs	Şadlı ojnajmız
Zavodlar salınqan	Quvanır çasajmız.

Çıms 11. Təməndegi gəplərdi oqıңыз. Undev gəplərdin aqıyna undev belgisin qojır kəşirip çazıңыз.

Kommunizm ruhında tərbiyəlenip atıqan ças buvınlarmızqa qızqınlı, şadlı səlem Mədəniyyətli, qurqın turmısqı çetkeren ulla ustazımız Stalinge rəhmet.

Çasasın Qızıl Armijan şəkəmləstirvı kəsem Lenin — Stalin partijası.

Çasasın Qızıl Armijanın sıjıklı başsı, sovetler Sojuzın birinşı marşalı çoldas Vorosılov.

Çıms 12. Təməndegi qutlıqlavdı oqır şıqı. Gər aqıyna qojılqan belgilerdin ne severten qojılqanın aqla.

Papanin, Şiršov, Krenkel həm Fedorov çoldaslarqa.

Sovetler vatanı atınan sizin qaharmanlarşa isiniz tənı volmaqan qajratlı atlanısnız bizin çaslarımızdı ruhlandıradı. Papaninşı qaharmanlar maqtavlılıq həm dañqlılıq! Sovet vətərlərın tuvdıqan qalıqlarqa maqtavlılıq həm dañqlılıq! Çenislərdən çenislərgə alır varatıqan Lenin—Stalin partijasına maqtavlılıq həm dañqlılıq!

Pytkil Sojuzlıq Leninşil Kommunist
Çaslar Sojuzın Orajlıq Komiteti.

§ 2. Qaratpa söz.

Çoldaslar, Lenin tuvın çoqar kəterinler!
Lenin tuvın, çoldaslar, çoqar kəterinler!
Lenin tuvın çoqar kəterinler, çoldaslar!
Tilevmurat, sen savadındı çaqı oqı.
Asan, sen bygin savaqqa varasañ va?

Pionerler, kommunizm isi uşyn hər daǵym tajar volyn!
Gəp işinde, sol gəptin kimgə jamasa nege qaratyp
ajtyloqanyñ aǵlatatuqyn sözler volady.

Bunyndaj sözlerdi **qaratpa** söz dejmiz.

1. Eger qaratpa söz gəptin vasynda kelse, onyn so-
nya ytir (,) jamasa yndev (!) qojylady.

Balalar, sizler ekskursijaqa qaşan varasyz?

2. Eger qaratpa söz gəptin ortasynda kelse, onyn hər
eki tərəpine ytir qojylady.

Siz, balalar, ekskursijaqa qaşan varasyz?

3. Eger qaratpa söz gəptin aqyrynda kelse, onyn aldy-
nan ytir qojylady. Gəptin aqyrynda, mənisine qarap, jama-
sa toşka jamasa **yndev belgisi**, jamasa **sorav belgisi** qo-
jylady.

Siz ekskursijaqa qaşan varasyz, balalar?

Çatbas 13. Təməndegi tekstə qaratpa səzlərđi gəplərđin ortasyna keltirip çazyңыз.

Pioner, öz vatanyna qyzmet qyluv minnetindi hər vaqyt
esinde tut!

Voçatyj, deçurnyjdyñ klubda qandaj vazypalary var?

Bijbigyl, bizler erten zavodqa ekskursija qylamyz.

Sapar, söz saqan berildi.

Graçdanin sudija, anyqlama beryvge ruqsat etiniz.

Raboşi hajallar, 8 nşi mart — biziñ vajratymyz!

Balalar, Lenin myjeşin dyzejik?

Sənem, usь qatty oqyp qana şyqsana!

Muvsa, maqan grammatikandy berip tur!

Əçim, bul qalem saqan bolsyn!

Qaratpa söz bir jamasa bir neşə söz venen ajtyluvqa
mymkin.

Pioner, Lenin vəsiyetlerin esinde tut!

Qызы Armija, vərha hazır tur!

Çıms 14. Tөmөndegi гәпләрдә кәшіріп җазың. Керекли җерлерине иркис белгилерин қојың.

Мектеп оқушыларь сотсиалистлик җарысты кыҗейтиңиз.

Pytkil dynja proletarlarь birlesiniңiz.

Sovet җасларь техниканы ижеленив ушып гыресиниз.

Җасасын стәхановшылар һәрекеи.

Җасасын leninizm.

Çıms 15. Qaratpa sözlerdi kirtip, eziniñden төmөndegişe гәплә җазыңыз. 1. Oquv ушып җолдасыңыздан kitap soraңыз. 2. Mektepte tazalyq saqlavdy talap etip, eziniñdiң klasyңыздағы оқушыларға iltimas etiniңiz. 3. MOPR aqzalaryna пәvvetтеги aqzalyq televlerin төlep pitiryvlerin eslerine tysiriniңiz. 4. Ne ушып savaqta vola alma-выңызды оқытушыңызға qavar etiniңiz. 5. Җылыс baslyqnan söz so-raqы. 6. Dijval gazeti ушып maqala һәzirleviniңizdi bildirip, redaktor-ға qavar etiniңiz.

§ 3. Толық һәм толық емес гәр.

Çıms 16. Tөmөndegi гәпләрдә кәшіріп җазың. Baslavыштың астың bir, vajanlavыштың астың eki сызың.

Тажарлық.

Oktjabr vajramь җақынлады. Bizler Oktjabr vajramьna tajar-лапыр атырмыз. Bajram кyни ојып қојамыз. Oquvшылар qosыq ајтады. Dijvalь gazet шығады. Bajramның тynәсиваты менен сotsialistlik җарысты кыҗейттік. Oquvшылар savaqын җақсы билyv-ге тырысыраты.

Çıms 17. Tөmөndegi гәпләрдәги кәр тошкаралдың орнына ke-rekli sözин (baslavышын) tavыр, кәшіріп җазың.

... kitaptь aldым. ... kitaptь maqan verdi. Bul ... qызық екен. ... savaqын җақсы бiledi. ... җолдасларына da bilgenin yjreledi. ... Savырды җақсы көremen. ... birge sa-vaq оқыймыз. ... kitapларын җақсы tutady. ... җақсы оquvшы.

1. Гәр ишинде baslavыш penen vajanlavыштың ekevi de voluvь mymkin. Gejpara vaqıtlarda baslavыштың jамasa vajanlavыштың birevi volmaj qaluvь da mymkin.

2. Egerde gəp işinde baslavş penen bajanlavştn birevi bolmasa, onday gəpti **tolbq emes** gəp dejmiz.

3. Gəp işinde baslavş ta, bajanlavş ta bolsa onday gəplərdi **tolbq gəp** dejmiz.

Çımbıs 18. Təməndegi gyrrıñnen tolbq gəpti bir völek, tolbq emes gəpti bir völek çazyñ.

Samarqa şekem tørt kyn çyrdik. Selenijalar menen derev-njalardñ talajñ kördik. Qajda bolmasñ, Şapaevtn atş atalsa barlbq çerde de çañalbq, qyzyq qavar volb otırbtş. Şapaev sonñ vərinde de özın özi artqşylyqta uslav mēnen völd. Mñnadaj bir hadijse gezlesti: əlle qandaj bir sele-nijege keşirek kelip çettik. Kəşede adam çoq. Sovettin keñsesinin qajda ekenin soravqa adam tappadıq. Birevlerdin yjine kirip sorajbq desek, sñqyrlaıan ajazda şanadan tyskimiz kelmedi. Ajdaqan voıymız venen şırkevge qarap çyrdik. Şırkev-din dögereginen birevlerdi tavarmız dep ojladıq.

Aqırndı kəşede birev gezlesti!

— Çoldas, bul selenijenin soveti qajda voladı?

— Anav çajdñ ar çaqında,—dep əlle qajda qolñ siltedi. Solaj qarap çyrdik. Keldik. Esikti taqyldatşp qaqlşp turmız. Kəp vaqıttan kejin esikti aştş.

— Va, şıraqlarñ, kimsenler?

— Kyzetşi qajda?—dep Şapaev aşuvş davş penen so-radş.

— Heş kim de çoq. Barlbqda yjli-yjine tarap ketti. Heş kimdi tavalmajsañ.

— Dərryv baslbqtş şaqır!—dedi Şapaev.

§ 4. Atav gəp.

Çımbıs 19. Təməndegi gəplərdi dəpтерlerinizge kəşirip çazyñ. Hər gəpten ne aqlajşыз.

Qara-Qalpaqstan bilimlendiriyv qalbq komissariatş.
Oblastlbq komsomol komiteti.

Tolbq emes orta mektep.

Qara-Qalpaqıstan oqıtuvşylar instituty.

Etikşiler arteli.

Kolhoz basqarmasъ. Kolhozdyñ şşetovodъ.

Bir neşe sözlerden quralqan gäpler bir nârsenin atyn bildiryvi mymkin.

Bunyñdaj gäplerdi **atav gäp** dejmiz.

Atav gäpler keñejtilgen gäp işinde baslavşъ volъp kelyvi mymkin.

Џумъs 20. Tөmendegi gäplerdiñ işindegi baslavşъtъ tavъñ. Hәр bir baslavşъtъñ neşe sözden turqanyn aqlaң.

Bilimlendiriyv qalbъ komissariatъ oquv kitaplaryn vastъrъp şъqardъ.

Etikşiler arteli usъ çajda turadъ. Maşına traktor stansalarъ kolхозlarqa çärdemlesedi.

Mojnaqtaqъ valъqşylar kolhozъ planyn artъq orınladъ.

§ 5. Bir neşe baslavşъly hәм bir neşe vajanlavşъly gäpler.

Aq gyller, sarъ gyller, kәk gyller pytkil çerdi şu-barlajdъ.

Şavъnlyqta atlar, şъjorlar, vuzavlar hәм qojlar çajlyp çyredi.

Murat, Sapar, Bijъigyl hәм Klara paxta teredi.

Hәм qajъñ hәм tal aqaşlarъ çapraqsъz qaldъ.

Samъrat ta, Qurvan da, Allanyjaz da çarъsъp islejdi.

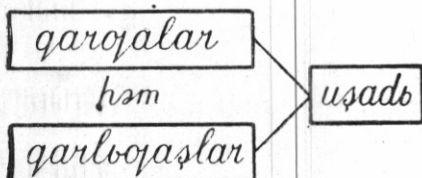
Gäpte **baslavşъ bir neşe** boluvqa mymkin. Mъñdaj gäplerdi oqъqanda, baslavşъlar bir-birinen bir az toqtalъs çasav menen, al çazuvda ytirler menen ajъyladъ.

Eger en sonqıy baslavıstıñ aldında *həm, da — de ta — te* tirkevişlerinen biri kelse, bunıñ aldında ytır qojılmajdı. Eger tirkeviş təkrlansä, bul vaqıtta, ekinşı baslavıstan baslap hər qajsıñıñ aldınan ytır qojıladı.

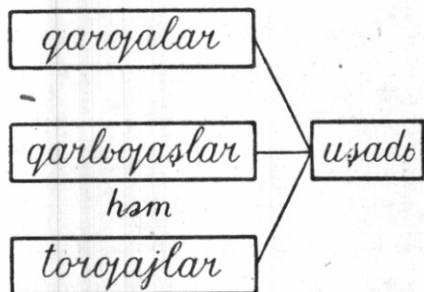
Çumıs 21. Gəplərđi kəşirip çazqanda, hər bir gəptegi gyllən baslavıslardıñ astılarına sızdıy həm ytır qojıluvqa tijisli bolqan orıñqa ytır qojıdıy.

Qarğılar balalar həm kempirler kolxozdaqı avır çumıstan qutqarıladı. Klubta teatrda zavıq keşler bajannamalər, oynılar bolır turadı. Sovet zavodlarında traktorlar avtomobiller, aeroplanlar həm parovozlar islenedi. Mamıt, Bajçan, Ospan, Əçim, Alım ulı menen məsele şıqardıq. Amu-Dərja, Sır-dərja Aral tenizine qujadı. Bizin dərjadan sazan, syven, ılaqa şortanlar avlanadı.

Qarqalar həm qarlıoqaşlar uşadı.

Qarqalar, qarlıoqaşlar həm torqajlar uşadı.

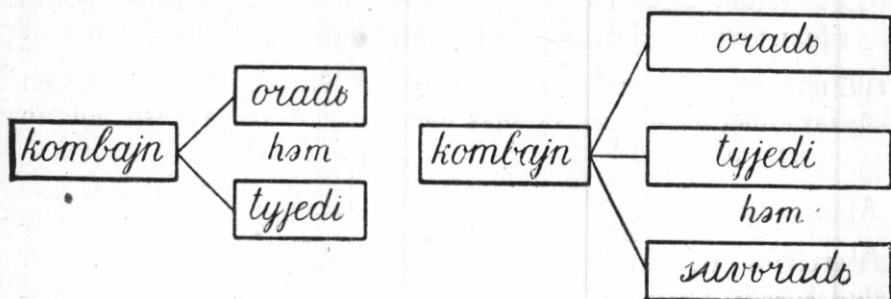

Gəpte *bajanlavış bir neşe* boluvqa mümkün. Mıñdağ gəplərđi oqıqanda, bajanlavıslar bir-birinen bir az qana toqtalıy çasav menen, al çazuvda ytirler menen ajırıladı.

Eger sonqıy bajanlavıstıñ aldınan *həm, da, de, ta, te* tirkevişlerinen birevi kelse, onıñ aldında ytır qojılmajdı. Eger tirkeviş təkrlansä, ol vaqıtta, ekinşı bajanlavıstan baslap, hər qajsıñıñ aldınan ytır qojıladı.

Kombajın oradı həm tyjedi.

*Kombajın oradı, tyjedi
həm suvradı.*

Çıms 22. Gəpərdə ne uşın ytır qojılqan, sonıq sevevin ajıqıq. Ol gəpərdi, sol turıslarına ıajıq ytırleriniq qojılsına qarap, durıs etip oqıqıq.

Samal gyvildedi, qumıardı, çajıqan kijiımlərđi uşırdı. Ol az qana pəsənledi de, çəne kışejdi, aqaşlardı putaqıarın sındırdı, çol ystindegi topraqlardı aspanqa uşırdı, majda şəplərđi, savanlardı ajdap basqa çərlerge alıp ketti.

Çıms 23. Tekst oqıqıq həm ytır qojıluvqa tijisli çərlerine ytır qojıp, kəşirip çazıqıq.

Traktor çər syredi tırmalajdı tuqım sebedi çər betin tegislejdi atızdı suvıaradı qəlle oradı tyjeklejdı qəlle tasıjdı. Çaptan suv sarqıradı. Bizıq kolxozııımızda həm kooperativ həm balalar vaqşası həm klub həm qızı myjeşler var. Kək şıqar əsimlik əsip çasıl dənər. Mektepte biz oqııımız çazamız məsele şıqaramız sıvret salamız. Kitap magazinında kitap gazet çornal qalem həm dəpterler satıladı.

§ 6. Bir gelkili tysindirıvşı aqza.

1. Gəptiı işinde bir tırlı soravqa çıvıap veretuqıq bir neşe tysindirıvşı aqza voluv mymkin. Oqıqanda olar toqtalıb çasalıp, çazuvda ytır menen ajrılıp çazıladı.

Biz mekteptiı egin majdanına geşir, pıjaz, kapusta, qarvız, kartofel, pamidor, qavın ektik.

2. Eger ең соңғысының алдынан **həm, da — de, ta — te** tirkevişlerinen birevi kelse, olardıñ aldyнан ytir qoıymajdъ.

Biz mekteptiñ egis majdanьna geşir, pьjaz, kapusta, kartofel, qarvьz, pamidor həm qavьn ektik.

3. Eger tirkeviş tэkrarlansa, ol vaqтта, ekinşisinen baslap, hər qajсының aldyнан ytir qoıyladъ.

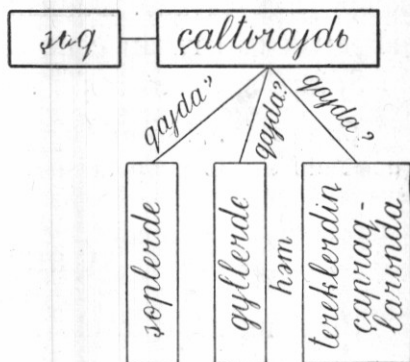
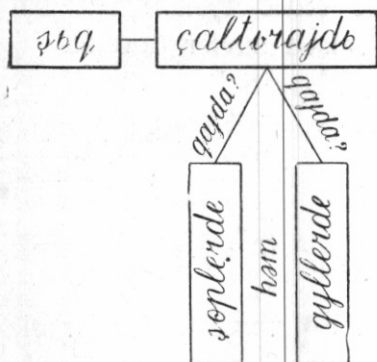
Biz mekteptiñ egis majdanьna həm geşir, həm pьjaz, həm kapusta, həm kartofel, həm qarvьz, həm pamidor, həm qavьn ektik.

Bir vajanlavьşqa bir neşе baslavьş, bir baslavьşqa bir neşе vajanlavьş, jamasa bir tyrlı soravqa çuvar volьp keletuqьp bir neşе tysindiryvşı **gэptiñ bir gelkili** aqzalarъ dep ataladъ.

Gэptiñ bir gelkili vөlekleri bir qatar sanalьp diziledi. Olar **həm, jamasa, da — de, ta — te** sьjaqlь tirkevişler menen öz-aға tirkelyvge mymkin.

Şьq şөplerde həm gyllerde
çaltьrajdъ.

Şьq şөplerde, gyllerde həm
tereklerdiñ çapraqlarьnda
çaltьrajdъ.

Çumьs 24. Tөmendegi gэplerdi көşirip çazyңьz, bir gelkili sözlerdi qosьp, көp toşka qoıylqan orьnlarqa tijisli sözler çazyңьz.

Toqajda toraңqьl, çьnqьl, çijde, ... өsedі.

Qolxozda traktor, plug, ... var.

Mekterp uşьn kitap, dэpter, ... satьp alьndъ.

Baqda alma, erik, ... əsədi.

Mektepte balalar oqıjdı, ...

Biz həm zavodqa, həm fabrikaçıya, həm sovxozqa, həm... qalaqqa bardıq.

Сүмбә 25. Мақаланы көшіріп çазыңыз. Гәптиң бир гелкили вә-
леклериниң арасына, тижисли оғынларға, утир қоўңыз.

Suvdın ajnalıǵı.

Suv ədəp bulaq-bulaq çerden şıqadı. Ədəp bir bulaq onnan son çəne bir bulaq onnan son uşınşı bulaq tertinşi bulaq bir-birine qosılǵı, arna hasıl qıladı. Arna adam-larqa suv beredi. Arna ɵsimliklerdi suvqaradı həm suv di-girmanıńnıń degerşigin ajnaldıradı. Arnalar, birine-biri qosılǵı ulla dərja voladı. Dərja bir dərjaqa ja bir ulla kɵlge qujadı jamasa tiginen bir ulla tɵnizge qujadı. Kɵllerde dərja-larda tɵnizlerde suv puvqa ajnalađı. Puvdan duman bultlar dɵrejdı. Samal, bultlarda ajdap, tɵnizden basqa çerge alıp ketedi. Sol bultlardan ja çanbır volıp ja qar ja şıq ja qırav volıp çerge çavadı. Bunnan son ol çerge tysken suv tam-şılarnan qarlarannan çəne dərjalar şalsıq suvlar dɵrejdı.

Sɵjtip, suv hər vaqıt çyrip, ajnalıp turadı.

Сүмбә 26. Тўныс белгилерин қоўыр көшіріп çазыңыз. Өзиниз çазықанды ɵзиниз оқыр та şықңыз.

Çanlı myjeş.

Biziń mektepte çanlı myjeş var. Sol myjeşke balalar eks-kursiaqa varıp çyjnaqan nərselerin alıp kelip qojadı. Olar-da qandaj ɵzgerisler voladı sonı qadaqalap turadı. Sizlerdin çanlı myjeşlerinizge çyjnaqan ɵsimliklerdin aqaşlardın pu-taqlarında çapraqlarında ne voladı siz onı qadaqaladıңыз va?

Qys ɵtip vəhar keler aldında şaqan alıp keldik. Şaqada byrtikler var eken. Bir şıjege suv quıp oqan byrtiklerdi salıp həm serledik. Olardan ne ɵspekşi. Çoqarqı klaslardın

balalar olardan gyl əsedi dedi. Bizler onıq durubşoqın qada-qalap kərdik.

Çumbs 27. Kəşirip çazqanda, hər gəptegi bir gelkili aqzalar-dın aslarına sızındız həm tijisli orınlarına ytir qojındız.

Sovetlar Sojuzında mijnetkeşler kapitalistler uşın islemejdı ezleri uşın öz raboşı-dijqan məmleketi uşın islejdı. Ol oquvş gyrrındı həm qosıqtı kəşirip çazdı. Ol oquvş gyrrın çazqan çoq, braq qosıq çazdı.

Men toqajda həm atızda boldım. Men toqajda bolqanым çoq, braq atızda boldım. Poezd çyrisin şaqqanlatsa da çəne keşikti. Bizın toqajda tal toraıqıl çııqıl əsedi.

Çumbs 28. Braq, çalqıbz, aq, al, tek, endi tirkevişlerin işine alqıq tət gəp dyzınız.

Gəpte bir gelkili aqzalar aldınan, ezlerinen son qatar sanap ketyv bolışaqıtı kərsetetuqın sızler de voladı.

Oqıqanda, bul sızler davıs penen həm ezlerinen son bir az toqtalıb çasav menen ajırıladı. Al çazuvda eki toşka menen bildiriledi.

1. Bizın ustaıana uşın balta, pışqı, şot, şəkkiş satıp alındı.

2. Zavodlarda, fabrikalarda, kolxozlarda həm sov-xozlarda pətli çumbs isle-nedi.

1. Bizın ustaıana uşın tımendegi çaraqlar satıp alındı: balta, pışqı, şot, şəkkiş.

2. Hər qajda: zavodlarda, fabrikalarda, kolxozlarda həm sov-xozlarda pətli çumbs islenedi.

Çumbs 29. Kəşirip çazqanda, eki toşka tijisli orınlarda eki toşka, ytir tijisli orınlarda ytir qojındız. Alda sanap ketyvdi kərsetetuqın sızlerdin asların sızındız. Eger ondaj sızler bolmasa, eki toşka qojmaındız.

Mende мына əsvarlar var balta pışqı syrgi burav şot həm qışav. Doktor onda yş qıjlı avruv tapıtı bezgek kezik əpke isyv. Biz endi tət əmeldi yjrendik qosuv aluv kəbejtıv

bölyv. Davıdan soñ biz suv çaqasypnan usı vęçlerdi taptyq aqaş bөlekleri ғыrtыq korzinkalar өlgen balыqlar h. v. Kısıde bes tysqы tuıoы bar көryv esıtyv tatuv ijskev hәм tuıuv. Bi-zin törtinşı klasta oquvşы balalar Marat, Aman Абыl Asqar Satым Bijke Çamal h. v.

Bizin kolhozımyz.

Bizin kolhozımyzdyñ eginli otly alyzы var. Baqşada myna-daj hәр qыly өsimlikler egiledi qavyn pyjaz qarvыз qabaq kapusta kartofel geşir hәм asqabaq. Gyzde kolhozımyzdyñ baqыnda alma ыyzım şavdal şijege usaqan mijveler көp bolady. Kolhozımyzdyñ mal qorasыnda atlar өgizler tyjeler şыjrlar esekler turady.

§ 7. Qospa gәpler hәм çaj gәpler.

Çaj gәpler.

1. Zvonok berildi. Bala-lar klasqa kirdi.
2. Zvonok berildi. Bala-lar klasqa kirip bolqan çoq.
3. Men balыq tuttım. Çoldasым mijve terdi.

Qospa gәpler.

1. Zvonok berildi, balalar klasqa kirdi.
2. Zvonok verilse de, ba-lalar klasqa kirip bolqan çoq.
3. Men balыq tuttım, al-çoldasым mijve terdi.

1. Ajрым turqanda öz aldyna bөlek bir oıdy bildiretuqyn gәpler **çaj gәp** dep atalady.

2. Bir neşe çaj gәpten quralqan gәpler **qospa gәp** dep atalady.

3. Qospa gәplerdi ajрым oıdy bildiretuqyn bir neşe çaj gәplerge bөlyvge bolady.

4. Qospa gәptin sostavyna kirgen çaj gәpler bir biri-nen ytir menen ajrylady.

Çıms 30. (Təkrarlav uşn). Tekst qoñdız hám yitirlerdiñ ne uşn qojıluvın tysindirip beriniz.

Uzaqqa sozylqan, qara kijingen ravoşılar, ravoşi hajallar, balalar azalı çoqlavqa varadı. Qara şөbrekler qar ystinen häreket etedi hám alqa varadı.

Basların tömen iji, işkerige kirdi. Aza qajorıy menen tekşeden çoqarıqa şoqatıy.

Bizdiñ aldımızda xurma aqasıñnıñ astındaqı gyllerdiñ arasında tabıt işinde İljiş körindi. Qızıl dastıq ystinde onıñ qadimgi ulla bası özgermegen, tiri vaqtındaqıdaj. Braq onıñ çana-çana qana sarqajıqan çyzi, çumyloqan közleri, onıñ qyjmyldamaj çatıy, onıñ mädigige köz çumqanpınan qavar beredi.

Bizler aqırında Lenin mavzolejine kirdik. Qatarlasqan adamlar dizbegi tıñvaj ötipatır.

Aldında pitegentaj qana toqtavda mymkin emes. Bizniñ elimizdiñ mıñlarşa, on mıñlarşa, millionlarşa ravoşılar, mijnetkeşleri İljiş penen sonqı çola qoşlasır qaluv uşn gezek kytedi. Ajaqımyz alqa ketse de, basımyz kejin burılıp, ulla kösemdi çäne köryv niyeti menen közdi yzvej qaraj-qaraj çanpınan ötemiz. Lenin ölse de, onıñ bizge qaldırqan isi tiri. Ol tabıylar menen iske asır atır.

8. Tirkeviş sözler.

Çıms 31. Tөmendegi qospa gəptiñ işindegi çaj gəplerdiñ özara qalaj vajlanısqanpın anlañ.

1) Men savaqtı çaqıy tıñlajman hám dəpterime köşirip çazır alaman.

2) Bygingi savaq pittı, braq oquvşılar ele mektepten yjlerine qajtqan çoq.

3) Men muqallimniñ tapsırmasıñ bir merteve oqıdım — çäne bir merteve oqır şoqaçaqpan.

4) Men qajda çyrsem de, savaqtı jadımnan şoqarmajman.

5) Men hazır savaq pitken son yjge qajtsam da, taqъ qajtъr kelemen.

Qospa gäptin sostavъna kirgen çaj gäplerdin arasъn bajlanъstъrъp. çyretuqъn sözler voladъ. Ondaj sözlerdi **tirkeviş söz** dejmiz. Məselen:

Men kitaptъ oqъdъm hêm tysingenimdi däptertime çazdъm.

Çıms 32. Tөmendegi әrvajъ gäplerdi tirkeviş sözlerdin kömegi menen qospa gäpke ajnalдырғң.

Zvonok verildi. Balalar klasqa kirdi.

Şaj hazır edi. Həmmesi şaj işyvge otъrdъ.

Альста Qъзы әsker көrindi. Bizin orkestr marş ojnadъ.

Aңşylar qasqъrdъ көrdi. Онъ атъr aldъ.

At verildi. Biz minip kettik.

Ol qorъqqannan pytkillej aqarъp ketti. Men tъnъş edim.

Qujas çanadan çaqtladъ. Aspanda ele de buklar var edi.

Biz urъs tilemejmiz. Duşpanqa tepki beryvge hәzirmiz.

Qospa gäptin sostavъ işine kirgen әrvajъ gäpler öz-ara **da — de, ta — te, jamasa, hêm, braq, al, çal-oqъz aq, tek** tirkevişleri menen çosъluvqa mymkin. Qospa gäptin sostavъ işine kirgen ajъrъm çaj gäpler bir-birinen ytir menen ajъrъladъ.

da — de, ta — te, hêm tirkevişleri көrinis jamasa va-qъjоqalardъn izli-izinen ekenin көrsetedi (*Qujas ta şьqtъ, biz de qalaqa varъp kirdik*).

Braq, al tirkevişleri bir va-qъjоqа jamasa көrinistin ekinşisine qarama-qarsъ ekeniligin көrsetedi (*Mamъt çazadъ, al Sapar kitap oqъjdъ. Men endi savaldъm, braq ele yjden şьqpajman*).

Çıms 33. Çaj gäplerdi, ornъna qarap, **da — de, ta — te, jamasa, hêm, braq, al** tirkevişlerinin çәrdemi menen qos-qos etip qospa gäpler dyziniz.

Çıms 34. Tөmөndegi çaj gәplərdi, оғна qarar, *da — de, ta — te, hәм, braq, tek, al* tirkevişleri menen qos-qos etip, qospa gәpler dyziñiz.

Çasyl çaltıdadь. Kөk gyrkiredi.

Apreldiñ aqrь çetti. Aqaşlar ele çapraq çarmajdь. Balalar yjiniñ vaqrь çajlь hәм erkin. Çaqьnda dərja çoq.

Polkka vujrьq berildi. Əsker roxodqa şьqtь.

Çana turmьs gyllenedi. Es'ki turmьs çemirile varadь.

Bssь kynler kelip çetti. Tav vavrьnda өsimlikler kyrine basladь.

Men varuvqa tilegen edim. Hәzir varaman.

Çıms 35. Qospa gәplərди тольqтыр çazyңыз.

Kөşede vәhar edi, **braq** qara toqajlar Şaqьrьlqan edik, **braq** biz Dem aluvqa usьnьs boldь, **braq** çьjьls Çyllь çaqть kynler kelip çetti **de** balalar Oquvşylarдь gyllәni ekskursijaqa ketyvge çьjьndь, **braq** qarelimde Ravoşilar brigadasь traktorqa remont çasadь **da**, kolxozşylar Çaңьr **da** toqtadь, biz **de**....

§ 9. Вақънуvşь һәм вақъндыруvşь гәр.

Вақънуvşь гәр.

Maj ajь volqan son,
Traktordьñ qalaj dyzilgenin,
Çer qanşa veçerilse,
Qar az volqanlьqtan,

Вақъндыруvşь гәр.

kyn çyllь voladь.
aqam maqan səjledi.
raxtanьñ zyrəhatь artadь.
vьjьl vatraqlьq volmadь.

1) Qospa gәptiñ sostavьna kirgen çaj gәptiñ birevi tijkarqь, pitken ojдь bildiredi. Bundaj gәpler **вақъндыруvşь гәр** dep ataladь.

2) Qospa gәptiñ sostavьna kirgen әrvajь gәpler вақъндыруvşь гәptiñ мәnisin аныqlav, тольqтыруv usьn ajtьladь. Bуньdaj gәpler **вақънуvşь гәр** dep ataladь.

3) Вақънуvşь гәр вақъндыруvşь гәpten ytir menen ajrьladь.

Çumьs 36. Kəşirip çazqanda, vas gər penen vaqьnuvьş gər-ler arasьna ytir qoьььz.

Gyz çaqьnlaqanda çapraqlar sarqaja baslajь. Elьrat mə-sele menen tapьs bolqanqə viz onь vajannama qьluvqə saj-ladьq. Bul qavar vaj-kulaklarqə şaqmaq şaqьlьp çasь tysken sьjaqlь qattь təsir etti.

Çumьs 37. Təməndegi çaj gəplerdin arasьn çaqşa işinde ve-rilgen vajənlavьşlar menen vajlanьstьrьp vaqьnuvьş həmə vaqьndь-ruvьş gəpler dyziq.

Өrneк. *Biz ekinşi tərəpke ketken sonь, kirpi əzinin murnьn şьqardь.*

Biz ekinşi tərəpke kettik. Kirpi əzinin murnьn şьqardь (*ketken sonь*).

Kyn kytə suvьq boldь. Ekskursijanь kəşiktiryvge qarar qьl-dьq (*bolqanlьqtan*).

Zyrəhat naşar boldь. Çer çaqсь syrilmegen (*syrilmegen-likten*).

Malqorasьn hər vaqьt tazartьp turuv kerek. Hajvanlar avьrmasьn (*avьrmasьn uşьn*).

Men klasta vola almadьm. Menin vasьm avьrtь (*avьr-qanlьqtan*).

Qujas şьqtь. Siz meni ojatььz (*şьqqan sonь*).

Zyrəhat çaman boldь. Çer çaqсь dərislenbegen (*dərislen-begenlikten*).

Zyrəhat çaqсь bolsьn. Çerdi dərisleniz (*bolsьn uşьn*).

Çumьs piter. Biz klubqa vararmьz (*pitken sonь*).

Telegram keldi (*kelgenge*). Çolqa həzirlene basladьq.

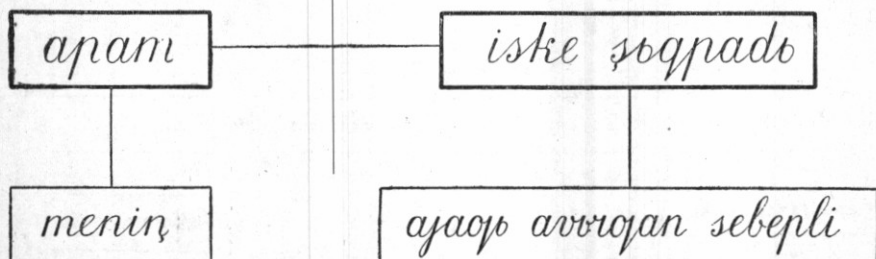
Baқьnuvьş gər kəbinese vaqьndьruvьş gəplerdin al-dьnda keledі. Olardьn gejpəra vaqьtlarda vaqьndьruvьş gəptin ortasьnda da, kelyvi mymkin.

Eger vaқьnuvьş gər vaқьndьruvьş gəptin ortasьnda kelse eki çaqьnan ytir menen çazьladь.

Çumьs 38. Təməndegi qospa gəpler işinen vaқьnuvьş gəplerdі tavьььq.

Biz mektepkə kelip çetkəndə, qıjas çoqar kəterilgen edi. Ötkinşi çaңvır kelip qalqanlıqtan, balalar uylərinə çuvırdı. Eger çaңvır çavsa, biz ujdə otıramız. Mən kitapqanadan alqan kitapta Pariç kommunas haqqında aytılqan. Biz, qıjas vatqanda, ujdə kelip çettik.

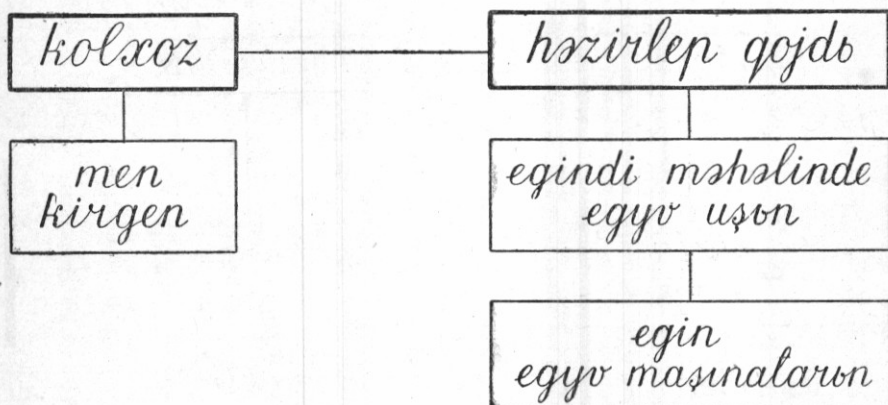
Çımbıs 39. Təməndəgi qospa gəplərdi çolqa çazır kerek çərinə ytır qojıңız.

Çımbıs 40. Təməndəgi qospa gəplərdən vaqındıruvş gəplərdi tavıңız.

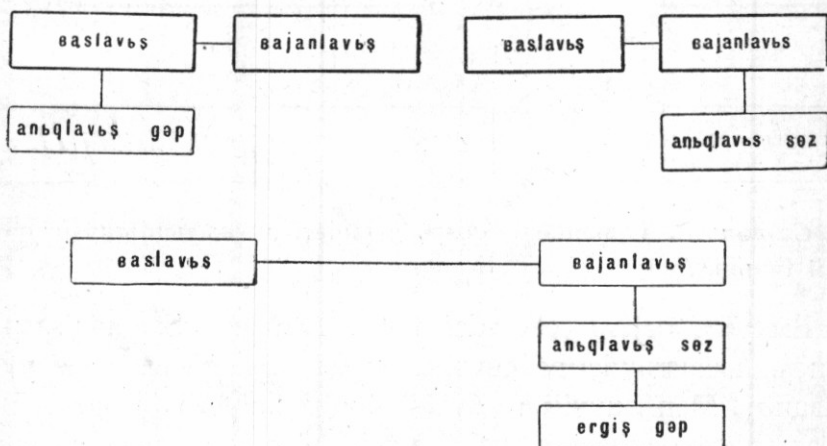
Biz ujdə qajtır çetkəndə, tın bolqan edi. Şaqmaq şaqıl-qanqa, balalar uylərinə çuvırdı. Eger çaңvır çavsa, biz ujdə qalamız. Mən tıvılqan avılda həzir kolxoz dyzilgen. Biz qıjas şıqqanda qalaqa kelip çettik. Çaqş zıyrəhat alqıñız kelse, çərlərinizdi çaqş dərisləñiz.

Çımbıs 41. Мына қоспа гәпләрдә қолға çазыр қојыңыз.

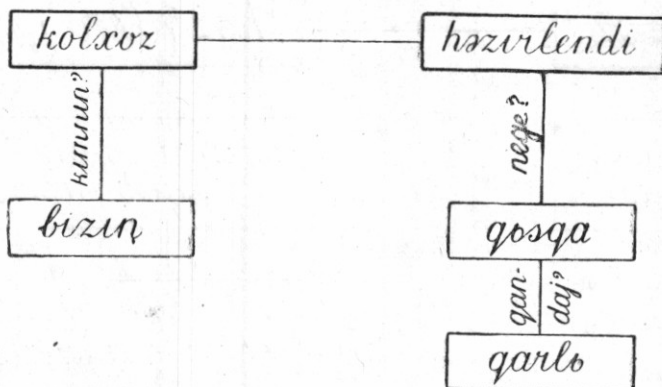

Їамьs 42. Keltirilgen гәпләр арасынан төмөндеги уş сьзымларға түвра келетуғын уş гәп сайлап алыңьз. Сьзымларды өзиниздин дәптерлеринизге сьзып, гәплерди соларға орнастырыңьз.

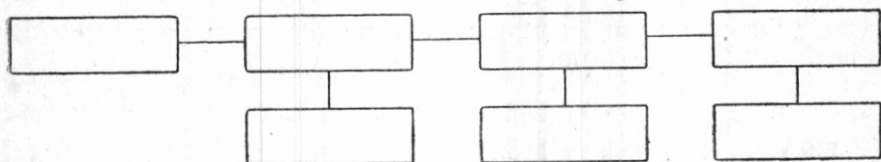
Men yjge җағынлағанда, qujas бата баслаған еди. Bizin malqoraqa bir neşe җола tysken qasqырды ағырында Qulmyrat атыр алды. Biz оқытуғын mektep kytә ylken. Şөҗelerin җу-zyvge yjretyv uşyn, ana yjrek ең әдеp suvqa өzi tysti. Bizin klastyn оquvşьлар islegen ujaqa torqaj ujalady. Tys bolqanda, biz dem alamьz.

Їамьs 43. Сьзымлар ішіндеги гәплерди әдәттегиşe җазыңьз. Tijisli оғынларға утиr қоьыңьз.

Çatıys 44. Gəplerdi sızymlar işine ornastıgıñız.

Bazargyl ijtten qorqır, bizin yjge kelmejtıuğın boldı. Bajannamalar pitkennin son, sijezd məcəlisti çaptı. Biz qalaqa çetkende, qujas şıqtı. Biz oqıjtıuğın kitaplar Moskvada basılğan.

Çatıys 45. а) Gyrrıñdı kəşirip çazqanda, qospa gəplerde ytirler qojıñız. в) Eger öziniñ qujas tutılqandı avajlağan bolsañız, sol çende gyrrıñ dyzip çazıñız.

Qujas tutıluvı.

(Bir oquvşınñ estelik dəpterinen.)

Biz 5 nşı avgustta qujas tutıluvı haqqında qavar bildik. Gyllen kisi ol kynın kelip çetyvin tözimsizlik penen kytti. 5 nşı avgustta aspan bultlar menen qaplanğanlıqtan biz kytı tıñşızlandıq. Bultlar qujastı bizden çasırıp qaplar dep pytkil kisi qorıqtı. Aspannıñ beti (çyzi) tez arada bultlardan tazarğanqa qorquvlarımız bosqa şıqtı. Biz aldan aq dytke vojalğan əjnekle həzirlegen edik solar arqalı qujasqa qaradıq. Qujas ystine ajdın dögerek səvlesi çılsır mine basladı.

Qujastıñ çaqtıloqı varğan sajn kemip onıñ çaqtıloqı tar volır qana qaldı. Təvijattaqı pytin nəse vuğan şekem bolmağan bir nəseni kytken sjaqlı tınlıqta qaldı. Aqırında qujas aqırınlar aşıla basladı. Tezden ol çaltırıp ta ketti.

§ 10. Tuvra gəp həm özlestirilgen gəp.

Səjlevşi öz gəpinin işine başqa bircə səzin, janası gəvin, tap sol kisinin özi ajtqandaj, qollansa, ondaj gəp-lerdi **tuvra gəp** dejmiz.

Tuvra gəpti oqıqanda davıs tolqıń azıraq pəsenlep, çazqanda tırnaqsaqa alıp („ “) çazılady.

1. Tuvra gəp səjlevşinin gəpinin sońında tursa, av-tordıñ (səjlevşinin) gəvinen soñ qos toşke (:) qojılıp, tuvra gəp eki çaqıñnan tırnaqsaqa alınadı.

Məselen: Lenin ajttı: „Kim islemese, sol çemejdi“.

2. Eger avtordıñ səzleri tuvra gəptiñ sońında tursa avtordıñ səzleri aldınan ytır həm sızıq qojılady.

М ы с а л ы: „Kim islemese, sol çemejdi“,— dedi Lenin.

3) Egerde avtordıñ səzi tuvra gəptiñ ortasında tursa, eki çaqıñnan sızıqsa həm ytır qojılady.

М ы с а л ы. „Kim islemese,— dedi Lenin,— sol çemejdi“.

4. Egerde tuvra gəp avtordıñ səzlerinin ortasında tursa, avtordıñ aldınqı səzinin sońınan eki toşka soñqı səzinin aldınan ytır həm sızıq qojılady.

Lenin: „Kim islemese, sol çemejdi“,— dedi.

5. Eger tuvra gəptiñ aqırında sorav janası yndev belgisi tursa, tıvr gəpten soñ avtordıñ səzinin aldına ytır qojılmajdı.

М ы с а л ы: „Kijatırqan kim eken?“— dep soradı qaravı.

„Toqta! ornınan qozqalma!“ — dep baqırdı.

Çамба 46. Kəşirip çazqanda, avtordıñ səzleri tıvr gəptiñ sońında tıvr kelerlik etip özgertiz. Kerek bolqanda, avtordıñ öz səzlerin kəşirip qojıñız.

Капитан: „Paroxodta vos orın çoq“,— dedi. Muqallim bizge qarap: „Kitaplarıңызды çавыңыз“,— dedi. Bir bala səz

alır: „Bygingi, həzirgi savaqymız oquv emes pe?“ — dedi. Qattı uşqlar çatır ekenmen: „Ot-ot!“ — dep qışqıran davı estildi. Apam: „Tamaq həzir boldı“, — dedi.

Eger bir səjlevşinin gəvi ekinşi kisinin gəvi menen almasa varsa, hər qajşın gəvi aldınan sızıq qojıladı. Bul vaqıtta tıvr gər **tırnaqşalar** menen ajırlımajdı.

At izlegende.

— Çoldas, çolında bir at körinbedi me?

— Атың ne tysli edi?

— Торъ.

— Ala ajaq, qujırdıq uzın va edi?

— Ava, ava, tap solaj, solaj...

— Ajaq tusavlı ma edi?

— Ava, ava, tusavlı edi, tusavlı edi.

— Er, toqym var ma edi?

— Çoq, er toqym çoq.

— Olaj bolsa, ana mandaq ojdı işinde soqan usaqan bir at tur.

Çıтмs 47. Төмөндө берилген тıvr гөплерди, тırнаqşalar qojmasa da çарарlıq etip өзгөртiңiz.

„Sen mektepke varasan va?“ „Ava, həzir baraman“. „Bygin neşe savaq voladı?“ „Bygin 4 savaq voladı“. „Bygin təbijat tanuv savaq vola ma?“ „Ava voladı...“

Çıтмs 48. Тıvr гөп, төмөндөгi сөзлөрдiң соңына тıvr керлик etip, өзинiңден мьsallar dyziniz.

1) ... balalarqa qarap, ылај dedi: ... 2) ... sonдај сөзлөр: ... 3) ... oqan çıvar etip: ... 4) ... onnan soradı: ... 5) ... maqan төмөндөгi өтiniş benen usыныs etti: ... 6) ... oqan qışqırdı: ...

Çıтмs 49. (Тəkrarlav usып.) Көşirip çаzqанда, тıvr гөплөрдiң аsлағына сьзыңыз.

Ajaq kijimi artelinde.

Birinşi klasta oquvşy İbrajymqa arasy qara bavlъ, çyltъrap turqan votinka satъp aldъ. Onъn ultanъna „Etikşi“ dep çazylqan edi.

İbrajymnъn arasy „Etikşi“ artelinde islejtuoqъn edi.

İbrajym arasyнан:

— Sen bul votinkalardy qanşa vaqъt tiktin? Bavъna tesik tesyv qъjъn bolqan şьqar? — dep soradъ.

— Bul votinkalardy көp kisi tikti. Menin isim votinkalar uşъn ыloqarъ kesyv. Botinkalardyñ tesiklerin Çumagyl arap maşına menen tesedi. Qol menen islev qъjъn. Basqa ravoşılar ultarъp, өkşe qojadъ. Olar da maşına menen islejdi.

— Sizin artelde qanşa etik, votinka islenedi?

— Gyllән el uşъn: ravoşılar uşъn da, kolhozşylar uşъn da, qъzyl әskerler uşъn da islejmiz.

— Gyllән qalьqqa çeterlik muqдarda etik, votinka tigip, qalaj çetistiresiz?

— Bizin sovet elinde ajaq kijimin tigetuoqъn fabrikalar көp.

Çumъs 50. „Eki kolhozşь“ gyrriqinde neşe tuvъ gәp var ajъdъz.

Eki kolhozşь.

Sapar aqa da — kolhozşь, Bajmъrat aqa da — kolhozşь.

Sapar aqa өzi kyni menen tьnvaj, çigerlenip isledi.

Braq Bajmъrat olaj islemedi.

Pыtkil adamlar әlle qaşan çumъsqa ketip bolqan. Bajmъrat bolsa, çaңa ujqъsъnan turъp atъr.

Ol atъzda çartъ saqattaj çumъs islep, dem alъp çatadъ. Ja bolmasa iske wәrqulla şьqpaj da çatadъ.

Gъz voldъ. Kolhozşylar kimnin көp islegenin qadaqalaj basladъ. Bajmъratnъn kniçkasъna mijnet kyni az çazylqan. Bunъ көrip Bajmъrat:

— Bul qalaj voldъ?, — dep qъza basladъ.

Oqan qarsъ Sapar:

— Sen qanşa isledin? Neşe kyn iske şьqraj, uьqlap qaldьn? Kniçkandь qara, onda ne çazьloqan eken?,— dedi.

§ 11. Qospa hәм çup sözler.

Çumьs 51. Tөmendegi qospa sözlerdi ylgі voььnşa dara sözlerge bөliң.

<i>Bel̋av</i> — <i>vel̋av</i>	Qazantabaq —
Qolqap —	Balaşaq —
Asqana —	<i>Ajnataraq</i> —
Tasbaqa —	Çynçuroqa —
Qolçazba —	Kijimkenşek —

1) Mәni çaqьnan da, tyr çaqьnan da birigip ketken qospa sözler birge qosььp çazьladь.

Мьsalь: Tөrtkyl	Ajçamal
Şajqana	Qallıqan
Bel̋av	Bijbizada.
Qolqap	

2) Mәni çaqьnan birigip, tyr çaqьnan birlesip çetpegen çup sözler sьzьqşasьz bөlek çazьladь.

Мьsalь: Qara özek
Qara tav
Amu Dərja.

3) Özgerip jamasa özgermej qajtalap ajььlatuqьn qajtalama çup sözler sьzьqşa (-) menen çazьladь.

Мьsalь: Çaza-çaza	Kijim-kenşek
Oqьj-oqьj	Ajaq-tabaq
Bala-şaq	Qazan-oşaq
Qurt-qumьrsqa	

4) Sözlər qısqartılıp tek birinşi həripləri alınsa, varlıq alınıqan həripləri bas hərİp penen çazıladı.

Мьсалы: СССР, ВКР(В), ВЛКСМ, МТС, ҚҚАССР.

Sözlər qısqartılıp birer vıvınlary alınsa, birinşi həripləri bas hərİp penen çazıladı.

Мьсалы: Коминтерн, Нормкомпрос, Обком, Нарком, Райком, Райсполком.

Çumьs 52. Tөmөndegİ gәplərđin işindegİ qospa sözlərđi kәşirip çazıq.

Udarnik.

Hajıvaj ekinşi brigadada çumьs islejdı. Bul udarnikler brigadası. Bul brigada özlerine berilgen planı artıq orınladı. Hajıvaj, Çumavек, Tilevımrat brigadadaqь aldaqь udarnikler. Bular sıylıq aldı. Çumavекtiң бала-şaqası, kijim-kenşek, yj-yскене şaqınap da, basqa turmьslarь şaqınap da dım çaqı turadı. МТС директорлар Çumavекti qadirlejdı.

Çumьs 53. Tөmөndegİ sözlərđi işine keltirip gәp dızın.

МТС	Совнарком
Райсполком	Совхоз
Райзо	Райкомол
НКпрос	Партком
СССР	ҚҚАССР
	Өз. ССР

§ 12. Menşikli һәм qalaba atlıq.

Çumьs 54. Tөmөndegİ sözlərđin işinen aldı menen adamıң, qalanıң, çerdiң, suvdıң, kolхозdıң, kitaptıң, çornaldıң atlarıң, onnan soң basqa zatlarqa qojıloqan qalaba atlardı çazıq.

Tөrtkyl, Zajı, Taşkent, Moskva, Puşkin, Lenin, Stalin, Kalinin, Kaganoviş, Voroşilov, Volga, Kaspij, Qarateñiz, Kavkaz, Sajaxatşь vaqa, Pravda, QЫZY-Qaraqalpaqıstan, Gimalaj,

Neva, Şambrat, Mojnaq, tav, tas, kijim, etik, traktor, kitap, qaqaz, qalem, kolhoz, sovhoz, aqaş, çyzım, qavın, qavaq, balıq, savaq, Atambrat, Çijen, Zijner.

1) Zatlardın dara vasyña menşiklep qojyloqan atlar **menşikli at** dep atalady.

Menşikli atlar bas hərıp penen çazylady.

Мьсалы: Palman, Papanin, Krenkel, Qazan, Saratov, Astrahan, Amu Dərja.

2) Zatlardın dara vasyña menşiklep qojmaj, zatlarqa uluvma qojyloqan atlar **qalava atlyq** dep atalady.

Qalava atlar gər içinde bas hərıp penen çazylmajdy.

Мьсалы: Tav, tas, adam, bala, qızlar, teniz, qala, şyqarma, brigada.

Çıтıs 55. Tөmendegi gyrrinpen menşikli atlardь bir vөlek, qalava atlardь bir vөlek çazyң.

Mavzolej.

Moskva qalasındaqь Qьзы ploşşadqa adamlar çьjnalьp atьr. Ploşşad qanşama keң көlemli bolqan menen Moskvanyң aspan menen talasqan, vult penen tiresken vijik çajlarьnyң ortasьnda bolqanlyqtan ylkenligi, kenligi bilinvejdi, kişkene bir ploşşad syjaqlь, sondayda bolsa, anav-mьnav adam menen tola qojatuqьn emes. Eki saqtattan vermaqan adamlar çьjnalьp atьr, braq ploşşad көrdim dejtuqьn emes.

Bul adamlardьn varlyqьnda da çalqьz qana maqset var, ol—Mavzolejge kirip, pytkil dynja proletarijatyньn көsemi Lenindi көryv. Mavzolejge kiryvge saqtat veste ruqsat etedi, hазir saqtat yş jarьm, ele bir jarьm saqtat var. Kelgen adamlar eki-ekiden qatar turьp atьr. Braq eki qatar menen kete verse, adamnyң bir şeti mavzolejde bolsa, bir şeti ploşşadtan şьqьp ketetuqьn. Sonlyqtan oralьp-orальp, toplanьp atьr.

Çьjnalqan adamlardьn işinen birevleri:

— Mavzolejge burьn kelip pe edin?—dejdi.

— Çoq kelgenim çoq,—dep taqь birevleri çuvar veredi.

— Pytkil dynja ezilgen qalьqlarьnьң kösemi Lenindi burьn көrmesek te, vygin көremiz oqoj,—dep taqь birev sөjlejdi.

Çьjnaльp atьrqan adamlardьң bul sөzlerine qaraqanda, bul adamlar Moskvanьң өзinde çasajtuqьn qalьq emes, uzaqtaqь basqa millet respublikalarьnan kelgen adamlar ekenligi bilinip tur.

Adamlar ele çьjnaльp atьr, ele kelip volatuqьn emes, bizim kelgenimizge eki saqattan көp boldь. Biz tezirek mavzolejdiң esigin aşьr Vladimir Iljş Lenindi көrsek eken dep, dьm asь-qьr turmьz.

Soньң arasьnda Kremlдиң төbesindegi saqat saz şertip, saqat ves volqanьlqьn bildirdi. Mavzolejdiң esigi de aşьldь. Adamlar eki qatardan mavzolejge kire basladь. Әste-әste adьm menen, varьr Lennindi көrdik.

§ 13. Аньqlьq pejil.

Çamьs 56. Tөmendegi pejillerden aldь menen hәzirgi mәheldi көrsetetuqьn, onnan soң keler mәheldi, onnan soң өtken mәheldi көrsetetuqьn sөzlerdi reti menen көşirip çazьң.

Оqьратьрман, оqьjман, vardьm, отьрман, çьrmen, оqьj-çaqрап, оqьрман, vararman, varatьрман.

Çamьs 57. Retlep көşirip çazqan pejillerdi ekinşi yşınş betlerge ajnalдьгьr çazьң.

1) Istiң kim tәrepinen hәm qaşan islengenin, islenip atьrqan jamasa islenetuqьnьң bildiretuqьn pejil sөzler **аньqlьq pejil** dep ataladь.

2) **Аньqlьq pejil өtken, hәzirgi, keler** mәhel, yş bet, көplik, daralьq tyrlerge bөlinedi.

Çamьs 58. Tөmendegi kesteni оqьr şьqьr, аньqlьq pejildiң qalaј tyrленetuqьnьң aңlaң.

Beti	Daralbq	Kəplik	Daralbq	Kəplik	Daralbq	Kəplik
1-bet	çazdbm	çazdbq	oqdbm	oqdbq	keldim	çyrdik
2-bet	çazdbn	çazdbnəz	oqdbn	oqdbnəz	keldin	çyrdiniz
3-bet	çazdb	çazdb	oqdb	oqdb	keldi	çyrdi
1-bet	ajltbm	ajltbq	piştim	piştik	qaradbm	qaradbq
2-bet	ajltbn	ajltbnəz	piştin	piştiniz	qaradb	qaradbəz
3-bet	ajltb	ajltb	pişti	pişti	qaradb	qaradb

II. Kəfər məhəl.

Beti	İsenimli tyri		Nijetli tyri		Gymanly tyri	
	Daralьq	Kəplik	Daralьq	Kəplik	Daralьq	Kəplik
1-bet	çazaman	çazamьz	çazaçaqpan	çazaçaqpьz	çazarmən	çazarmьz
2-bet	çazasan	çazasьz	çazaçaqsañ	çazaçaqsьz	çazarsьz	çazarsьz
3-bet	çazadb	çazadb	çazaçaq	çazaçaq	çazar	çazar

III. Həzirgi məhəl.

Beti	İsenimli tyri		Nijetli tyri		Gymanly tyri	
	Daralьq	Kəplik	Daralьq	Kəplik	Daralьq	Kəplik
1-bet	çyrmən	çyrmiz	otьrman	otьrmьz	turman	turmьz
	çazьpətr- mьn	çazьpətr- mьz	oqьpətrman	oqьpətrmьz	turьpətrman	turьpətrьsьz
2-bet	çyrsən	çyrsiz	otьrsañ	otьrsьz	tursañ	tursьz
	çazьpətr- sañ	çazьpətr- sьz	oqьpətrsañ	oqьpətrьsьz	turьpətrsañ	turьpətrьsьz
3-bet	çyr	çyr	otьr	—	tur	—
	çazьpətr	çazьpətr	oqьpətr	—	turьpətr	—

Çıms 59. Təməndegi qosyqtan ötken, keler, həzirgi məhel-
lerdi bəlek-bəlek çazıq.

Kim bolqym keledi.

Bizin turmys dym şadly,
Şad volyp, kylyp ojnajman.
Qyjaly menen çer şarlar,
Hər nərseni ojlayman
Adam zat bilgen bilimnin
Bajlyqyn çyjym keledi.
Qol suqsa çavlar vatanqa,
Çelkesin qyjym keledi.
Baqyly uly vatanqa,
Er çyrekli qaharman
Letşik volqym keledi.
Duşpanqa qarsy şyqqandaj,
Tankist volqym keledi.
Karavildi basqarqan,
Kapitan volqym keledi.
Er çyrekli qaharman,
Lejtenant volqym keledi.
Ləzzetli şjrin namama
Syjingendej pytkil çurt

Muzikant volqym keledi.
Tavyslymas bajlyq tapqandaj,
Inçener volqym keledi.
Muz tenizin teksergen,
Şmidtej qaharman
Zertlegiş volqym keledi.
Krenkeldej ataqlı
Radist volqym keledi.
Bul tamaşa emirdi
Çyrlaqandaj şadlanyp
Şajyr volqym keledi.
Quştarlanyp, umtylyp,
Həmmesin meniñ bilyvge
Tajyn turqym keledi.
Bundaj talant tuvdyrqan
Baqyly çaslyq-balalyq,
Emirdi bergen gyllentip
Uly Stalin atamdı
Quşaqlap syjgim keledi.

§ 14. Buırgy pejil.

Mektevimizde tərbiye çumysyn kyşejtejik.

Mektepte tərpti çaqsy saqlaңыз.

Oquvşylar mektepte tərpti çaqsy saqlasyn.

Staxanovşylar hərəketin həviçlendirinler.

Ötiniş, keñes jamasa buıruvdy bildiretuqyn pejiller
buırgy pejil dep atalady.

Buırgy pejildin birlik halındaqdy ekinşi beti varlyq pejiller-
din tyviri volyp sanalady.

Buırgy pejiller gər işinde vajanlavş volyp keledi.

Вужрқ режильдин тырленыви.

beti	san	вољмлѣ	вољмсыз	вољмлѣ	вољмсыз
1 нѣ bet	Birlik	оқѣѣн	оқѣтаѣн	islejin	islemejin
2 " "		оқѣ	оқѣта	isle	isleme
3 " "		оқѣсын	оқѣтасын	islesin	islemesin
1 нѣ bet	Köplik	оқѣѣр	оқѣтаѣр	islejik	islemejik
2 " "		оқѣнѣз	оқѣтанѣз	isleniz	islemeniz
3 " "		оқѣсын	оқѣтасын	islesin	islemesin

Ѓумьс 60. Тырленыв улгиси вољнѣа, төмендеги вужрқ режилерди бет, сан һәм қољық репен тырлендиріп җазыңыз. Ақыллында җаңылыспас ушып, тырленыв улгисине қараңыз: *isle, qas, soq, tók.*

Ѓумьс 61. Төмендеги режилердин алдыларындағы тоқшалардың орнына, тиісли атлықларды қојыр, гәплер дызыңыз.

Өрнек. *Egindi or. Paxtanь ter.*

... or.	... оқѣ	... һәзірле.	... kes.
... bavla.	... isle.	... ақыз.	... ajt.
... җы.	... җаз.	... қы.	... bas.
... тас.	... iş.	... ter.	... җыр.

Ѓумьс 62. Қосықты оқығанда, вужрқ режилерди көрсетіп бағыңыз.

Мағиналас.

Ғақыр класлық досыңды,
Коллективке қос басыңды,
Өзгерт бурыңды ісінди,
Ғанарсана, Еримбет!
Өзгерген җуртың, җанарың,
Ғоллеген җерин суварың,
Ескіні елден тувоқарың,
Ғай җанарқан, Гүлимбет;
Қатарың җолың сајлақан,

Мағина җерин ајдақан,
Алдына туып вајлақан,
Сен де вајла, Ајымбет!
Қар, қар пaxтасы қолында,
Кәрванлар җырген җолында,
Сыренлес җолыңды гөзле,
Коллективлес қосыңды дызе,
Ғана җол дызывин гөзле,
Harlat җолыңды, Турымбет!

Klasınnıñ qolında tuv.
 Traktor çyrip gıv de gıv,
 İzimbet, ajda şyv de şyv,
 Tavla da ajda, Sıymbet!
 Birliktiñ ruvı şańında,
 Çanarsana sen de, Nıymbet!
 Beçerip çjna paxtandı,
 Qara-qurandı, noqtandı,
 Qarsı çaqqa at saqpandı,
 Çavındı tań, Şerimbet!
 Ustındı çuv, çoj qaranı,
 Çaqınlattı klasqa aranı
 Birlesin, tavıd şaranı,

Kollektivles, aqa Oğımбет!
 Birlessen, çolıd önedi,
 Birlik eskini kömedi,
 Duşpanıñ otı senedi,
 Ösir otlarıñ, Sajmamбет!
 Savatsızlıqtı saplastırıp,
 Maşınanı ajda tavlandıırıp,
 Qot buravıñ ajnaldırıp,
 Ujren maşınanı, Sajımбет,
 Maşınanıñ qotı gyirildejdi,
 Degerşegi dirildejdi,
 Avır isin bilinbejdi,
 Ujren maşınaqa, Gylimбет.

§ 15. Şartlı pejil.

Çumıs 63. Tөmendegi gәplerdi oқыр, qandaj мәni şьqaratu-
 qıynıñ ańlaң.

Ne eksen — sonı orarsaң.

Mijnet etsen, rahatlanarsaң.

Endi uş çıl oқыsam, tolyq emes orta mektepti. pitkeremen.

Aeroplan uşsa, tez çetedi.

Men mektepkе kelseм, savaq ele baslanqan çoq eken.

1) Islenetuqın iske şart qojatuqın pejildin tyrine
şartlı pejil dejmiz.

2) Şartlı pejiller көбінесе qospa gәpte keledi. Bajan-
 lavış bolmajdı.

3) Şartlı pejil **uş bet, көplik, daralıq** tyrlerge бөлі-
 nedі.

Çumıs 64. Tөмende keste menen көрсетілген şartlı pejildin
 tyrlerin ańlaң.

Beti	Daralıq	Көplik	Daralıq	Көplik
1-bet	<i>Çazsam</i>	<i>Çazsaq</i>	<i>Kelseм</i>	<i>Kelseк</i>
2-bet	<i>Çazsaң</i>	<i>Çazsañыз</i>	<i>Kelseң</i>	<i>Kelseñиз</i>
3-bet	<i>Çazsa</i>	<i>Çazsalar</i>	<i>Kelse</i>	<i>Kelse</i>

Çumьs 65. Tөmөndegi sөzlerdi, çoqarьda kөrsetken kestenin ylgisi voььnьa tyrlendirip ььoьььz.

Bar, kel, at, ьap, uь.

§ 16. Sanььq.

Çumьbaqlar.

Qьrьq qьььraq bir quььdan suv iьer.

Segiz ajaqlь sьrgizden төөge ььqьp mal gözler.

Çuvarlar: *yьdiь uььqlarь, ьegirtke.*

Zatlardьь sanььn jamasa olardьь sanalqandaqь tьrtibin bildiretuqьn sөzler **sanььq** dep ataladь.

Çaj sanььqlar: *bir, eki, yь, tьrt, bes* h. v.

Olar — ne ьe? soravьna çuvar boladь.

Tьrtip sanььqlar: *birinьi, ekinьi, yьinьi, tьrtinьi* h. v.

Olar — ne ьinьi? soravьna çuvar boladь.

bir	altь	on bir	on altь	otьz	seksen	мьн.
eki	çeti	on eki	on çeti	qьrьq	toqsan	on мьн
yь	segiz	on yь	on segiz	elli	çyz	çyz мьн
tьrt	toqьz	on tьrt	on toqьz	alььs	eki çyz	million
bes	on	on bes	çigirma	çetpis	yь çyz	on mil- lion

Çumьs 66. Çoqarьdaqь vaqanalarqь ornastьrьlqan çaj sanььqlardьь hьr qajsьььnan tьrtip sanььq dyzip çazььz.

Aqьrlarь davььsь seske pitken sanььqlar			Aqьrlarь davььssьz seske pitken sanььqlar		
Atav	<i>altь</i>	<i>eki</i>	<i>toqьz</i>	<i>bes</i>	<i>tьrt</i>
Ijelev	<i>altьnьn</i>	<i>ekiniь</i>	<i>toqьzdnь</i>	<i>bestinь</i>	<i>tьrttinь</i>
Baruv	<i>altьoьa</i>	<i>ekige</i>	<i>toqьzoьa</i>	<i>beske</i>	<i>tьrtke</i>
Tavuv	<i>altьnь</i>	<i>ekini</i>	<i>toqьzdnь</i>	<i>besti</i>	<i>tьrtti</i>
ььoьuv	<i>altьdan</i>	<i>ekiden</i>	<i>toqьzdan</i>	<i>besten</i>	<i>tьrtten</i>
Oььp	<i>altьda</i>	<i>ekide</i>	<i>toqьzda</i>	<i>beste</i>	<i>tьrtle</i>

Qospa sanlıqlardıñ seplev menen tyrlenyvi.

Atav	<i>qırbq ves</i>	<i>eki çyz otbz</i>	<i>eki mñyüş çyz ves</i>
Ijelev	<i>qırbq bestin</i>	<i>eki çyz otbzdn</i>	" " " " <i>bestin</i>
Baruv	<i>qırbq veske</i>	<i>eki çyz otbzqa</i>	" " " " <i>veske</i>
Тавув	<i>qırbq besti</i>	<i>eki çyz otbzdb</i>	" " " " <i>besti</i>
Şьquv	<i>qırbq besten</i>	<i>eki çyz otbzdan</i>	" " " " <i>besten</i>
Огьп	<i>qırbq beste</i>	<i>eki çyz otbzda</i>	" " " " <i>beste</i>

Çaj sanlıqlar atlıqlar şjaqlь tyrlenedi. Aqırlarь davьslь seske pitken sanlıqlar aqırlarь davьslь seske pitken atlıqlar, al aqırlarь davьssьz seske pitken sanlıqlar aqırlarь davьssьz seske pitken atlıqlar şjaqlь tyrlenedi. Qospa sanlıqlardıñ tek soñqь sözleri qana tyrlenedi.

Eki çyz otbz besten, çigirma toqьzqa, bir mñy tört çyz seksen çetini.

Sanlıqlardıñ atlıqlarqa vajlanьsьp kelgende tyrlenyvi.

Atav	<i>qırbq eki som</i>	<i>seksen traktor</i>
Ijelev	<i>qırbq eki somnñ</i>	<i>seksen traktordñ</i>
Baruv	<i>qırbq eki somoqa</i>	<i>seksen traktor oqa</i>
Тавув	<i>qırbq eki somdb</i>	<i>seksen traktordb</i>
Şьquv	<i>qırbq eki somnan</i>	<i>seksen traktordan</i>
Огьп	<i>qırbq eki somda</i>	<i>seksen traktorda</i>

Çaj sanlıqlar atlıqlarqa vajlanьsьp, atlıqlardıñ qapta-lynda kelse, olardıñ soñьna seplev qosьmşalarь qosьlmajdь.

Sanlıqlar hər qajsь da esitilgenşе çazьladь. Eki hьm ekiden artьq sözden qosьlp dyzilgen qospa sanlıqlar hər qajsь da bir-birinen ajььm çazьladь: *on bir, çyz on eki, yş mñy, tört çyz qırbq ves.*

Tьrtip sanlıqlarь çaj sanlıqlardıñ aqırlarьna davьslь seslerge pitkenlerine *-nşь — -nşi*; davьssьzlarqa pitkenlerine *-ьnşь — -inşi* qosьmşalarь çalqanьp dyziledi. Qospa sanlıqlarda bul qosьmşalar olardıñ eñ soñqь sözlerine-gine çalqanadь: *on ekinşi, çyz otbz altьnşь.*

Çımbıs 67. Soravlarğa tolıq ıuvaplar berıñiz. Sanlıqlardı söz benen ızaylız.

Çыlda neşe aj? Janvarda neşe kyn? Tävlikte neşe saqat? Saqatta neşe minut? Minutta neşe sekund?

Мына kitapta neşe bet? Мына kitaptың bir ıolында neşe härir? Çolында neşe söz? Siziң klasta neşe oquvşы? Siziң mektepte gylläni neşe oquvşы? Siziң kolxozda neşe qoçalıq?

Çımbıs 68. a) Tөmendegi maqalanı kөşirip ızaylız. ızaylandı, sıfr menen ızaylan sanlardı härir penen ızaylız. b) Öz mektebiñiz haqqында hөm sol qusaqan mөlimet ızaylız.

Biziң mektevimiz.

Biziң mektevimizde 5 klas var; birinşı klasta 35 oquvşы, ekinşı klasta 37 oquvşы, yşınşı klasta 36 oquvşы, tөrtinşı klasta 32 oquvşы, besinşı klasta 38 oquvşы var. Sөjtip, mektevimizde gylläni 178 oquvşы var. Tөrtinşı klasta 14 er, 15 qыз bala var, klasta 21 pioner var. Biziң ыloqallı oquvşымыз 17. Savaqta izde qalqanlar ıoq. Biziң hөr kynde 4 jama sa 5 saqat oquvşымыз boladı. Hөr savaq 45 minutqa sozıladı. Savaq arasynda 10 minut dem alamыз. Braq ullı dem alıs 30 minut.

4 ıola 3—12 boladı.

30 işinde 6—5 ıola var.

40 tan 15 alsan 25 boladı.

Sanlıqlardıñ tyrlenyvi.

Sanlıqlar gөpte atlıqlarğa vajlanısqa anıqlavşы söz bolıp ıyredi. Olar özleri vajlanısqa atlıqlardıñ tyrlenyvine qarap tyrlenbejdi. Tek atlıqlar ыsıp, özleri olar ornында qalsa qana, san, seplev hөm tartым qosымşalar ыmenen tyrlenedi. Qospa sanlıqlardıñ tek sonqı sözleri gine tyrlenedi.

Sanlıqlardıñ özleri vajlanısqa atlıqlar (sanalmıs-lar) hөr vaqıtta birlik sanында qana ıyredi, tek bul atlıqlardıñ sanlıqlar (vaqıt atlıqlar bolqanda) belgisiz bolsa qana, olar kөplik sanында ıyre aladı.

Мъсallar.

1. Tərt kitap, tərt kitaptın, tərt kitapqa, tərt kitaptı...
Menin tərt qalemim, senin tərt qalemin, onun tərt qalemi.

2. Altıdan yşı alsan — yş qaladı. Tərtke ekini qosa — altı voladı. On ekini yşke vəlsen — tərten tijedi.

3. Savaq baslanqanqa çeti aj völdı endi.

Çumьs 69. Kəşirip çazqanda, sanlıqlardı söz benen çazыңыз, тек чыларды ојана сифр менен көрсетiniz. Tyrlengen sanlıqlардың аsлағына сызыңыз.

SSSR da baslanqыş mekteplerde оquвышлар саны 10 millionnı (1928 nşı чыlda алынған сан) 19 millionqa (1932 nşı чыlda алынған сан) şekem өsti. Orta mekteplerde оquвышлардың саны 1600 мыңнан 4350 мыңqa şekem көterildi. Teknikumlarda, ravfaklarda оquвышлардың саны 264 мыңнан 1437 мыңqa şekem артты. Çоqары оquv çurtларында оquвышлардың саны 166 мыңнан 500 мыңqa şekem артты.

Çumьs 70. Толық çувар бергенде, санlıqlарды сөзлер менен çазыңыз.

Lenin qaşan tuvyldı? (1870 nşı чыл 22 nşı април). Ol qaşan өldi? (1924 nşı чыл, 22-январ). Oktjabr revolyutsijasы qaşan völdı? (1917 nşı чыл, октябрь). Kommunistlik III International qaşan dyzildi? (1919 nşы чыл, 4 nşı mart).

Çumьs 71. Kəşirip çazqanda, hər bir sanlıqtıң аldында skovkalar işinde neşе? jamasa neşеnşı? soravларың qoıңыз.

Çыlda on eki aj. Ajda yş onkynlik (dekada). Ijul — çetinşi aj. Nojabr — on birinşi aj. Biz чылында on aj оқымыз. Çaj чыlda yş çyz алпыс бес кын, ал visokosnyj чыlda — yş çyz алпыс алты кын. Hər bir төrtinşi чыл visokosnyj. Maqan on екинші ças, ал менin tuvyşqаныма on altynşы ças.

§ 17. Rəviş.

Kolxozşylar.

Kolxozşylar çumьsqa (qaşan?) erte ketedi. Olar öz islerin (qalaj?) **çaqsь** islejdі. Olar öz-ara (qalaj?) **kytə nyq** şəlkemlesken. Olar egis planьn vaqtьnda orьnlamaq uşьn (qalaj?) **batьrlarşa** gыresedi. **Ыltьr** (qaşan?) kolxozşylar egisti (qalaj?) **batьrlarşa** basqarqan edi. (qaşan?) **Ыьjьl** onnan da (qalaj?) **artьq** basqardь. Бунь (qajda?) **çoqarьda** ajьlqan faktlar ispatlajdь.

Istin qalaj islengenin (*çaqsь, tez*), qaşan islengenin (*keşe, ыgin*), qajda islengenin (*təmen, çoqarь*) bildiretuqьn sөzler **rəviş** dep ataladь.

Rəvişler gəpte pejillerge vajlanьsqa anьqlavьş sөz bolьp keledi.

Çumьs 72. Rəvişlerdi əzleri vajlanьsqa pejilləri menen terip çazьqьz.

Paxta tergende.

Paxta teryv marazь baslandь. Kolxozşylar paxta teryvge saqqanlьq penen kiristi. Çьjьn-terinnin vaqtь edi. Gyzekte qьrav kərine baslaqanda, paxta teryv çumьsь kytə gыçip ketti. Hər kolxozdaqь kolxozşylar kəpşiligi paxtanь terip volьp, vaqtьnda tapsьruv maqseti menen çarьspaqqa tysti. Kyn suvьttь. Udarnikler, aşьlqan paxta zaja bolmasьn dep, udarnik toparlar qatarьn kəwejtir çumьsqa pətlі kiristi. Kəp keşikpej, udarniklerdin pətlirek tyrde islevi menen aşьlqan paxta terilip, tijisli orььna өз vaqtьnda tapsьryldь. Udarniklik penen islep, paxtanь өз vaqtьnda tapsьrqa, paxtanь zaja qьlmaqan udarnik kolxozşylar batьrlarşa, çenyv şadlьqь menen çьjьn-terindi völdь. Əzlerin ullь gыreste çinip şьqqan əkserlerdej marapatlap, mijnet havazь menen qosьq ajьp, soьqь qьzьl kərvanь menen qalaja kirdi. ыgin qalada vajram.

Çumbs 73. Tөmendegi rәvişlerdi өзlerinin qarşы мәnisli rәviş-leri менен тольтырып çазыңыз.

<i>astlıb — ystli</i>	<i>qbsb — çazb</i>	<i>şarqbn — şaban</i>
<i>çaqbn — ...</i>	<i>aqşalaj — ...</i>	<i>çigitlerşe — ...</i>
<i>alıb — ...</i>	<i>bygin — ...</i>	<i>byltır — ...</i>
<i>qbsbn — ...</i>	<i>az — ...</i>	<i>çoqarь — ...</i>
<i>batırlarşa — ...</i>	<i>bizinşe — ...</i>	<i>kyndiz — ...</i>

Çumbs 74. Tөmendegi sözlerge *-sa — -şe, -daj — -dej, -taj — -tej* һәм *-nb — -ni* çалқар, rәvişler dyzip çазыңыз.

<i>olar — olarşa</i>	<i>kәpterler — kәpterlerşe</i>
<i>qarğылар — ...</i>	<i>çigitler — ...</i>
<i>çaslar — ...</i>	<i>qarşықалар — ...</i>
<i>doslar — ...</i>	<i>quslar — ...</i>
<i>çoldaslar — ...</i>	<i>balьqlar — ...</i>
<i>bolşevikler — ...</i>	<i>orьslar — ...</i>
<i>өzbek — ...</i>	<i>kempirler — ...</i>
<i>qaraqalpaq — ...</i>	<i>raboşılar — ...</i>
<i>qasqbr — qasqbrdaj</i>	<i>tyje — tyjedej — ...</i>
<i>bala — ...</i>	<i>bije — ...</i>
<i>ajuv — ...</i>	<i>bal — ...</i>
<i>qbs — qbsbn</i>	<i>gyz — gyzin — ...</i>
<i>çaz — ...</i>	<i>tyn — ...</i>

Çumbs 75. Gyrrındı oqыр şырдыңыз һәм ondaqь rәvişlerdi көrsetiңiz.

§ 18. Salьstьruv һәм arttьruv kelbetlikleri.

Çumbs 76. Kөşirip çazqanda salьstьruv kelbetlikleriniң astьn şьзың.

Qalьң toqaj. Keң dala. Tyn qaraqorьraq. Qьзыl qaqaz. Suv ьssьraq. Qattь tas. Qara taqta. Bijik terek. Çip çinişke-
rek. Çьllь bөrik. Taza orьn. Sarь gyl. Ylken tav.

Çıms 77. Kəşirip çazqanda salıstıruv kelbetliklerinin astın sızılq.

Geşir — qızıl.	Pamidor geşirden qızılraq.
Ol gyl — kök.	Bul gyl ol gylden kөгirek.
Tyje — nəhan.	Pil tyjeden nəhanraq
Aj — çarğ.	Qujas ajdan çaqtıraq.
Ajuv — kışli.	Arıslan ajuvdan kuşlirek.
Kөmir — qara.	Qurım көmirden qararaq.
Gymis — qımbat.	Altın gymisten qımbatıraq.

Çıms 78. Tөmendegi sөzlerden arttıruv kelbetliklerinin astın sızılq həm olardıq qalaj çazılqanıp anlaq.

Geşir — qızıl.	Pamidor — qır-qızıl.
Ol gyl — kök.	Bul gyl — kөр-kөnbek.
Kөmir — qara.	Qurım — qar-qara.
Ol qaqaz — sarğ.	Bul qaqaz — sar-sarğ.

1) Bir zattь ekinşı bir zat penen salıstıruv artıq — kemligin bildiretuqıp kelbetler **salıstıruv kelbetligi** dep ataladı.

Mьsalь: Qızıl — qızılraq, kök — көгirek.

2) Bir zattь ekinşı bir zat penen salıstıruv oqada artıq jamasa oqada kemitip көrsetetuqıp kelbetlikler **arttıruv kelbetligi** dep ataladı.

Mьsalь: Qızıl — qır-qızıl, çasıl — çar-çasıl.

Çıms 79. Tөmendegi salıstıruv kelbetliklerin, arttıruv kelbetligine ajnaldırq.

Çaman — çamanraq.	Zijrek — zijregirek.
Çaqtь — ...	Kөk — ...
Qara — ...	Aşşь — ...
Erke — ...	Nəhan — ...
Alьs — ...	Qula — ...
Arьq — ar-arьq.	Çaqsь — çar-çaqsь.
Qara — ...	Qızıl — ...
Sarь — ...	Tuvьr — ...

§ 19. Siltev almasıqlar.

1. <i>Bul kitap — kerekli.</i>	1. <i>Bul kitap — kerekli.</i>
2. <i>Bul kitaptıñ kerekligin aşırqaravmenen bilersen.</i>	2. <i>Bunıñ kerekligin, aşırqarav menen bilersen.</i>
3. <i>Bul kitapqa köz salır kör ele.</i>	3. <i>Buıan köziñniñ qıjıqıñ salır çiser.</i>
4. <i>Bul kitaptı oquv kerek.</i>	4. <i>Bunı oquv kerek.</i>
5. <i>Bul kitapta kerekli materiallar көр.</i>	5. <i>Bunda kerekli materiallar көр.</i>
6. <i>Bul kitaptan kerekli materiallardı tavıvqa voladı.</i>	6. <i>Bunnan kerekli materiallardı tavıvqa voladı.</i>

1) Bul, usı, mınav, sol, anav sözleri bir zattı kersetiv uşıñ qollanıladı. Olar **siltev almasıq** dep ataladı.

2) Bul, mınav, usı çaqınlıq siltev, sol aralıq siltev, anav alıslıq siltev.

3) Siltev almasıqlar, sol kersetip turqan zatlardıñ ornına çyrgende qana atlıqtıñ tyrlav quravlar menen tyrlenedi.

4) Siltev almasıqlar tyrlengende almasıqtıñ aqırqı hırpi tysip qalıp tyrlenedi.

Tyrlav ylgisi.

Daralıq.

Atav	<i>bul</i>	<i>sol</i>	<i>anav</i>
Ijelev	<i>bunıñ</i>	<i>sonıñ</i>	<i>ananıñ</i>
Baruv	<i>buıan</i>	<i>soıan</i>	<i>anaıan</i>
Tavuv	<i>bunı</i>	<i>sonı</i>	<i>ananı</i>
Şıquv	<i>bunnan</i>	<i>sonnan</i>	<i>anadan</i>
Orıñ	<i>bunda</i>	<i>sonda</i>	<i>anada</i>

Kəpplik.

A.	<i>sular</i>	<i>solar</i>	<i>analar</i>
I.	<i>sulardən</i>	<i>solardən</i>	<i>analdən</i>
B.	<i>sularoğa</i>	<i>solaroğa</i>	<i>analaroğa</i>
T.	<i>sulardə</i>	<i>solardə</i>	<i>analdə</i>
Ş.	<i>sulardan</i>	<i>solardan</i>	<i>analdan</i>
O.	<i>sularda</i>	<i>solarda</i>	<i>analdə</i>

Çuməs 80. Kəşirip çazqanda, *kolxoz* sözün tısrıp, оның орнына qalqan *bul* almasıoqın seplev menen tyrlendirip çazyңыз.

Bul kolxoz — ulla. Bul kolxozdın çeri kəp. Egisti vaqında egip volqanь uşın, bul kolxozqa ulla sıjlyq berildi. Həzir bul kolxozdь ylgi etip çyrtedi. Bul kolxozdan qalaqa 75 kilometr. Bul kolxozda eginnin zyrəhatь kyтə çaqşь boldь.

Çuməs 81. Kəşirip çazqanda, *toqaj* sözün tısrıp, оның орнына qalqan *sol* almasıoqın tijisli seplev menen tyrlendirip çazyңыз.

Bizin qalaqa çaqın çerde birde-bir toqaj var. Menin aqam sol toqajda qorьqşь volьp turadь. Aqam sol toqajdь çaq-lajdь. Bizin qaladaqь çana qurьls uşın dərkarly aqaş zat-larь sol toqajdan keltiriledi Bizin mektep peşlerine çaqьla-tuqьn otьn da sol toqajdın aqaşь.

Çuməs 82. Kəşirip çazqanda, toşkalardın орнына *majdan* sə-zine uşınşı vet tartьm qosьmşasьn çalqap, tijisli seplevlerde tyrlen-dirip çazyңыз.

Bizin qalanьn oraj ... revoljutsija ... dep ataladь. Re-voljutsija ... menen qatar qala vaqь var. Revoljutsija ... Leninge pamjatnik qojьlqan. Men mektepke varqanda revo-ljutsija ... ystinen otemen. Revoljutsija ... ajnalasьnda gyl-lən ulla kenseler dizilgen.

Çuməs 83. Kəşirip çazqanda, skovkalar işinde verilgen sözlerdi tijisli seplevlerde tyrlendirip çazyңыз.

MTS bizin (*kolxoz*) traktor çiberdi. Bizin (*klas*) sıjlyq berildi. Biz usь isti sizin (*qatnasuv*) basqa orьnladьq. Kən-sede senin (*at*) qat var. Men bul qattь senin (*aqa*) aldьm.

§ 20. Tartım quravında turoqan sözlerdin tyrlevler menen tyrlenıyvi.

Tartım quravlar tek tyvir jamasa tijkar sözlerge qana qosıladı. Quravlardıñ heş qajsınan kejinde qosılmaıdı.

Мысал. Qaqaz—qaqazım, balıqşy — balıqşым.

Tyrlev ılgisi.

DARALBQ.

Birinşi bet.

- A. *Meniñ aqam*
Meniñ qalemim
- I. *Meniñ aqamnyñ*
Meniñ qalemimniñ
- B. *Meniñ aqama*
Meniñ qalemime
- T. *Meniñ aqamdy*
Meniñ qalemimdi
- Ş. *Meniñ aqamnan*
Meniñ qalemimnen
- O. *Meniñ aqamda*
Meniñ qalemimde

Ekinşi bet.

- Seniñ aqañ*
- Seniñ qalemiñ*
- Seniñ aqañnyñ*
- Seniñ qalemiñniñ*
- Seniñ aqaña*
- Seniñ qalemiñe*
- Seniñ aqañdy*
- Seniñ qalemiñdi*
- Seniñ aqañnan*
- Seniñ qalemiñnen*
- Seniñ aqañda*
- Seniñ qalemiñde*

Birlik sanь.

Yşinşi bet.

- A. *Onyñ aqasь*
Onyñ qalemi
- I. *Onyñ aqasьnyñ*
Onyñ qaleminiyñ
- B. *Onyñ aqasьna*
Onyñ qalemine

- T. *Onyñ aqasьn*
Onyñ qalemin
- Ş. *Onyñ aqasьnan*
Onyñ qaleminen
- O. *Onyñ aqasьnda*
Onyñ qaleminde

Birinşi bet.

- A. *Bizin aqamьz*
Bizin qalemimiz
 I. *Bizin aqamьzdbь*
Bizin qalemimizdiь
 B. *Bizin aqamьzoja*
Bizin qalemimizge
 T. *Bizin aqamьzdb*
Bizin qalemimizdi
 Ş. *Bizin aqamьzdan*
Bizin qalemimizden
 O. *Bizin aqamьzda*
Bizin qalemimizde

Ekinşi bet.

- Sizin aqaььz*
Sizin qaleminiz
Sizin aqaььzdbь
Sizin qaleminizdiь
Sizin aqaььzoja
Sizin qaleminizge
Sizin aqaььzdb
Sizin qaleminizdi
Sizin aqaььzdan
Sizin qaleminizden
Sizin aqaььzda
Sizin qaleminizde

Yşinşi bet.

- A. *Olardьь aqasь*
Olardьь qalemi
 I. *Olardьь aqasьnьь*
Olardьь qalemininь
 B. *Olardьь aqasьna*
Olardьь qalemine
 T. *Olardьь aqasьn*
Olardьь qalemin
 Ş. *Olardьь aqasьnan*
Olardьь qaleminen
 O. *Olardьь aqasьnda*
Olardьь qaleminde

Tartьmьь atььqlardьь ijelev seplevlerinde **-nьь** — **-niь**,
 varuv seplevlerinin birinşi həm ekinşi betlerinde **-a** — **-e**,
 yşinşi betlerinde **-na** — **-ne**, tabuv seplevlerinin birinşi
 həm ekinşi betlerinde **-db** — **-di**, yşinşi betlerinde **n**, şьquv
 seplevlerinde **-dan** — **-den**, oььn seplevlerinde **-na** — **-ne**
 qosьmtalarь ьalqanadь.

§ 21. Dəneker sözler.

Çaqsь—çьdə çaqsь, eь çaqsь, dьm çaqsь, oqada
 çaqsь.

1. Əz aldьna bəlek turqanda toььq mənə anlatpaj,
 gəpke qosььp aьььlqanda, gəptegi sөzdin mənisin toььq-
 tьratuqьn sөzler **dəneker sөzler** dep ataladь.

2. Dəneker sözlər özləri bəlek turır gər aqzası ola almadı. Gəptə qaj sözge tən bolsa sol söz venen birlikte gər aqzası boladı.

3. Dənekerlər öz aldına bəlek çazıladı. Kəbinəse pejil menen bətlikin aldında keledi.

Çıms 84. Uş gərlərdə kər toşka qojıqan çerlerge dım, oqada, çyda degen sözlərni qosır tolyqtıyır.

.... çaqsa isledik. Kolhozşylar ylken mektep saldı, onıñ vaqşası suluv boldı. Bizniñ lager uzaq. Çumaş-tyñ aqası kyşli.

Çıms 85. Çyda, dım, oqada, tap, haqıyqat, dənekerlərin keltirip özləriniz gər dyziq.

§ 22. Ma—me, va—ve, pa—pe, da—de, ta—te həm vasqa çanapajlar.

Sen savaqtı oqıdın va?

Sen həzir heş qajda ketpe.

Мынав темір пеş pe?

Men savaqtı oqıdım da, oqıdanymdı çazdım da.

1) Öz aldına bəlek turqanda ajrım məniñi bildir-mejtuqın, gər işinde qollanılanda gəptin mənisin tolyqtıratuqın buvınlar **çanapaj** dep atıladı.

2) **Ma—me, va—ve, pa—pe** çanapajlar məni şıqarqanda bəlek çazıladı. Bolımsız məni şıqarqanda qosıyır çazıladı.

3) **Da—de, ta—te** çanapajlar çıjnaqlı məni şıqarqanda **bəlek çazıladı**. **Qajda** degen soravqa çıvar berse (oğın qıravında) sözge **qosıyır** çazıladı.

Çıms 86. Ma—me, va—ve, pa—pe çanapajların keltirip özlərin gər çazıy.

Çıms 87. Da—de, ta—te çanapajların keltirip özlərin gər çazıy.

§ 23. Təkrarlav uşın.

вəhar.

Çumsaq çeller esedi.	Tyrli quslar da quvanьp
Taң səhərdə.	Uşьp keledi.
Kək majsalar əsedi	Aqaşlardьn şaqasьna
Erte vəharda.	Qonьp sajrady.
Qujas kylip, quşaq aşьp	Bəhar keldi çoldaslar,
Nurlarьn şaşar,	Qub vəhar
Kək ton kijip çer çyzi	Bul vəharqa həmmə
Şeşəklər aşar.	Şadlanьp qarar.

Çumьs 88. Təməndəgi gəplərdi oqьp şьqьp sөzlərin təkseriniz.

Çaңa turmьs.

Biz çaңa turmьs qurdyq. Turmьsьmьz çyde çaqşь. Bizin yj-işimiz oqada çaqşь turady. Ujimiz çaqть. Ajnalarь ken. Taqtadan pol salьnqan. Radiomьz çaqşь islejdі. Aqam çumьsqa velosiped penen ketedi. Çaqьnda potifon da aldyq. Bizin ata-anamьz „bundaj çaqşь turmьsqa çetkerген çoldas Stalin көp çasasьn!“ dep quvanьp oтыradь. Men apama Stalinlik Konstitutsijanь oqьp verdim. Apam тыңlap oтыгьp quvandy.

Çasasьn Stalinlik Konstitutsija!

Н. Давкараев. ГРАММАТИКА И ПРАВОПИСАНИЕ КАРА-КАЛПАК-СКОГО ЯЗЫКА для 3—4 классов начальной школы.
Государственное Учебно-Педагогическое Издательство
Наркомпроса РСФСР Москва, 1938 г.

Отв. ред. Бəкимбетов Т.
Техн. ред. В. П. Рожин.
Корректор Бикбулатова З.

Сдано в набор 7/VII 1938 г. Подписано к печати 9/X 1938 г.
Формат 60×92¹/₁₆. Тираж 10 000 экз.
Изд. листов 6. Бум. лис. 3. Учетно-авт. лист. 4,13.
71 040 тип. знаков в бум. листе.
Бумага № 1 Красновишерской ф-ки

Индекс У. 1. н. Учгиз № 11114. Уполномоч. Главлита Б-54836.

Заказ 3543.

17 ф-ка нац. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «Полиграфкнига»
Москва, Шлюзовая наб., д. № 10.